

il a été organisé six réunions avec un total de 129 rapports. Tous ces travaux sont publiés dans des recueils sous la forme d'éditions spéciales de la bibliothèque de la Société. On peut considérer ses recueils comme la première phase de l'activité publicitaire de la Société.

Il faut souligner ici que la Société attribue une grande importance à ses réunions scientifiques et que celles-ci sont devenues en réalité sa chaire d'histoire de sciences médicales et naturelles.

La classification, la rédaction et la systématisation de la documentation historiographique sont l'un des devoirs importants auxquels la Société doit vouer une attention particulière. Et ceci d'autant plus, que la Yougoslavie possède une grande richesse d'archives historiographiques qui n'ont été jusqu'à présent qu'insuffisamment étudiées. Pourtant, la Société n'est pas à même, pour le moment, d'entreprendre la réalisation adéquate de cette tâche.

Dans la même sens, le travail concernant la bibliographie d'histoire de la médecine, de la pharmacie et de la médecine vétérinaire, ainsi que celui relatif à l'étude systématique du développement historique de la terminologie médicale, font partie du domaine de l'activité de cette Société.

En prenant en considération que, pour la bonne compréhension, l'adoption et l'application des sciences médicales et naturelles, il est indispensable d'étudier l'histoire de la médecine, de la pharmacie et de la médecine vétérinaire, la Société tâche à faire adopter l'enseignement obligatoire de l'histoire dans toutes les facultés de médecine, de pharmacie et de médecine vétérinaire en Yougoslavie.

L'activité de la Société sur le plan international se réalise par la part active que ses membres prennent aux congrès internationaux d'histoire des sciences médicales et naturelles. La Société est aussi membre des plusieurs sociétés internationales correspondantes.

La Société adapte son organisation de telle manière que celle-ci puisse réaliser dans les années à venir tous ces devoirs, — mais en tenant compte des forces, des moyens et du temps, qui sont nécessaires pour leur réalisation.

ACTA HISTORICA MEDICINAE PHARMACIAE VETERINAE, revue publiée *LA SOCIÉTÉ YOUGOSLAVE D'HISTOIRE DE LA MÉDECINE, DE LA PHARMACIE ET DE LA MÉDECINE VÉTÉRINAIRE*, représentent la première tâche réalisée, — ce que nous constatons avec satisfaction, — de celles que la Société s'est posé lors même de sa fondation.

PROLEGOMENON HISTORIJI ZDRAVSTVENE KULTURE NARODA JUGOSLAVIJE

Vladimir BAZALA

Teškoću oko jedinstvenog prikaza historijskog razvitka zdravstvene kulture na teritoriju današnje Jugoslavije vidjeli su gotovo svi naši historiografi uglavnom u tome, što su se narodi današnje Jugoslavije razvijali u različnim upravnim jedinicama, pod različnim kulturnim utjecajima, pa je zato svaki narod stvarao i svoju, od drugih naroda različnu kulturu i — dakako — različnu zdravstvenu kulturu.

Mislim da je ovo stanovište pogrešno i da različni utjecaji i različni razvitak nije zapreka za jedan jedinstveni prikaz historije zdravstvene kulture naroda Jugoslavije, već, naprotiv, zanimljivo je uočiti kako su se narodi Jugoslavije i u različnim prilikama i pod različnim utjecajima sinhrono razvijali, ako su za takav sinhroni razvitak imali snage ili su društvene prilike to uvjetovale i omogućavale, kao što je važno utvrditi i to koje su snage uvjetovale da u pojedinom razvojnom periodu nije došlo do sinhronoga razvitka. Zato ću pokušati da dam jedan takav jedinstveni pregled historije zdravstvene kulture naroda Jugoslavije, ograđujući se, dakako, već unaprijed od prigovora da ovaj pregled nije potpun, savršen i do kraja proveden. Radi se tek o pokušaju, koji je vrijedno pokušati izvesti povodom historijskog za nas datuma, kad Jugoslovensko društvo za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva započinje izdavati svoj časopis. Ovaj će pregled zadobiti svoju vrijednost, kako se nadam, ako ću uspjeti da ispravim neka stara gledišta, a historiografiju naše zdravstvene kulture postavim na moderne i napredne temelje. Moći će možda, danas-sutra, služiti za nacrt jedne potpune i iscrpne historije zdravstvene kulture naroda Jugoslavije, koju smo dužni dati već i zato, jer tako obilna građa iz historije zdravstvene kulture, kao što je imaju naši narodi, ne nalazi se ni u većih.

Od svog dolaska u novu postojbinu Slaveni su bili izloženi raznim utjecajima. U prvo vrijeme najjači je bio utjecaj Bizanta, pa se on odrazio i na zdravstvenu kulturu. Prvi kontakt Slavena s bizantskom medicinom možda je bio godine 595. kad je bizantski liječnik Teodor boravio među Slavenima, kao poslanik vojskovođe Priska, kod avarskog kana. Pogotovu poslije pokrštenja Slavena cijeli je istočni dio potpao pod direktni utjecaj Bizanta, ali

se on osjeća i u zapadnom dijelu, jer su romanizirani primorski gradovi još dugo ostali samostalne upravne jedinice i nisu ulazili u novostvorene slavenske nacionalne države, nego su priznavali pokroviteljstvo Bizanta. A u tim je gradovima stalno bilo bizantskih liječnika, školovanih u Bizantu, postojali su hospitali uređeni po bizantskom uzoru, a u statutima nalazile su se važne odredbe iz područja zdravstva. Tako je utvrđeno da je u Zadru godine 559. osnovan Javni hospital, koji će više od jednog milenija igrati veliku ulogu. No kako je samostalnost ovih gradova bila manje ili više prividna, to je brzo došlo između slavenskog živilja diljem zemlje i ovih gradova do živih i trajnih veza, najprije trgovačkih, onda rodbinskih i napokon i političko-upravnih. Na taj način je i bizantska medicina iz ovih gradova prodirala u slavensko zaleđe. A bizantska je medicina onda bila na visini. Ona je za Konstantina Porfirogeneta (905—959) nanovo sistematizirana, a Teofanos Nonos (Theophanos Nonos) sastavio je enciklopediju sveukupnog tadašnjeg medicinskog znanja. Njom su se služili tadašnji liječnici i medicinski pisci i mnogi kasniji naši sastavljači medicinskih rukopisa i ljekaruša.

Da bi još više povezali uza se ove gradove, Bizantinci su darovali Zadru moći sv. Stošije, a Kotoru moći sv. Tripuna, što je onda mnogo značilo, jer su one cijenjene kao izvrsno »profilaktičko« i »terapijsko« sredstvo. Dubrovčani su u tu svrhu nabavili moći sv. Vlaha. Kasnije su ovi gradovi otpali od Bizanta i priklonili se Zapadu, pa je otpao utjecaj Bizanta u njima, ali su ostale jake trgovačke veze, zahvaljujući kojima su ovi gradovi uvijek imali velik uvid u napredak zdravstvene kulture na Istoku.

Jak posrednik između slavenskog živilja i Bizanta bio je u ranom feudalnom razdoblju Ohrid u Makedoniji, važan naučni centar, u kojem je, pod vodstvom Klimenta Ohridskog (+916), nastala posebna škola i počinju se na slavenski prevoditi razna grčka djela. Bizantski crkveni pisac Teofilakt, arhiepiskop u Ohridu, zabilježio je krajem 11. stoljeća u svojim pismima i neka vrlo zanimljiva medicinska opažanja. Jovan, episkop u Prizrenu, sastavio je u 12. stoljeću kompilatorno djelo o uroskopiji na grčkom jeziku. Dakako da tako važni centri nisu ostali bez povezanosti sa zapadnjačkom medicinom. Tako se, na primjer, iz jedne bilješke grčkog liječnika Eustatiosa vidi da je u 12. stoljeću došao u Makedoniju neki talijanski liječnik, koji je operirao mokraćne kamence kod djece. U Ohridu se rodio Juda ben Moses Moskon, koji se kasnije proslavio kao učenjak i prirodoslovac, a proučavao je i djela Hipokrata i Avicene.

Najveću ulogu odigrali su u našem narodu bizantski kršćanski manastiri. Isprva samo karitativne ustanove, skloništa za siromašne bolesnike, nemoćnike i starce, oni su već od 6. stoljeća dobro uređene ustanove pod upravom redovnika-liječnika, uzdržavane državnim subvencijama ili zavještanjima vladara, velikaša i bogataša. Zavještajna listina zvala se »tipik«, te joj je taj naziv ostao i danas u historiografskoj terminologiji. Ove su ustanove od 12. stoljeća već bile potpuno uređene medicinske ustanove, bolnice. Najveća takva bolnica bila je u hospitalu Pantokrator u Bizantu, a osnovao ju je godine 1136. car Ivan II Komen. U tom je manastiru boravio neko vrijeme i Stevan Dečanski. Po uzoru na ovu bolnicu, srpski kralj Milutin (1281—1321) osnovao je bolnicu i medicinsku školu u bizantskom manastiru Prodromos. Svojim zavještajem (tipikom) sv. Sava osnovao je bolnicu u manastiru Hilandar na brdu Atosu (oko 1200. godine). Odredbe »O bolnici i o rabotajušćih bolen« nalaze se u

40. glavi tipika. One se podudaraju s odredbama tadašnjih bizantskih manastira, samo umjesto liječnika (kao što je bilo u Bizantu) ovdje obilazi bolesnike iguman manastira.

U srpskoj državi pod narodnom dinastijom Nemanjića mnogo je učinjeno u pogledu bolnica. Najznamenitije su bolnice bile uz manastire u Studenici, Mileševu, Dečanima itd. Sve su one bile uređene po uzoru na hilandarsku, a onu u Studenici osnovao je sâm sv. Sava (1208). Stevan Uroš III Dečanski dao je da se sagradi (1330) nedaleko manastira Dečana posebna bolnica za epileptične, uzete i leprozne bolesnike iz cijele srpske države. To je prva specijalna i centralna bolnica za neke određene vrste bolesti na slavenskom jugu. Car Dušan povećao je hilandarsku bolnicu i odredio joj veliki godišnji prihod, a pošto je 1343. prebolio neku tešku bolest, osnovao je bolnicu u svom manastiru sv. Arhandela kod Prizrena. Ta je bolnica imala 12 kreveta, a značajna je po tome što od svog početka nije, prema tipiku, smjela biti za nemoćnike i starce ili ubožnica, nego baš samo za bolesnike. Despot Stefan Lazarević osnovao je početkom 15. stoljeća bolnicu u Beogradu, uz beogradsku katedralu, i 1408. godine, preko Dubrovačke republike, pribavio za bolnicu jednog izučenog liječnika. Bolnica se u domaćim izvorima spominje kao »stranoprijemnica boljnim«, a kaže se da ima i vrt, u kojem se gajilo ljekovito bilje, kako je to onda bio običaj pored svih manastira.

Poslije provale Turaka i propasti srpske države održalo se nekoliko bolnica, ali o njihovu radu ima samo neznatnih podataka. Zna se da su 1622. godine kaluđeri manastira Mileševa tražili od Rusije pomoć za izdržavanje svoje bolnice, pa to možda govori da je stanje bolnica bilo dosta slabo.

Izvanredna umjetnička ostvarenja su srednjovjekovne freske u srpskim manastirima. U njima ima i različitih medicinskih motiva, pa su one vrijedan izvor za poznavanje tadašnjih običaja, zdravstvenih prilika, higijenskih mjera i hrane. Poučni su prikazi čudesnih izlječenja, scene iz života svetaca, na primjer, Kuzme i Damjana, njege djeteta i roditelja (babinjače) itd. Zanimljivi su i prikazi nekih bolesti — gube, sljepoće, kljenuti, ludila itd.

U manastirima su se, između ostalog, prepisivala i na crkvenoslavenski srpski jezik prevodila mnoga grčka i latinska medicinska i slična djela, a pisala su se i originalna, najviše u obliku tada uobičajenih komentara ili kompilacija. Od tih djela se malo sačuvalo, ali ono što se održalo može se smatrati najvrijednijim blagom naše medicinske prošlosti.

Nekoliko riječi o tome treba i ovdje reći.

U »Šestodnev« bugarskog pisca Ivana Egzarha, vrlo zanimljivom teološko-prirodnoznanstvenom komentaru prve knjige Biblije o stvaranju svijeta u 6 dana (grčki: heksameron), napisanom u Preslavi oko 915, ima poglavlje o anatomiji, fiziologiji, psihologiji i ljekovitom bilju, te vrijednih podataka o slavenskoj medicinskoj i farmaceutskoj terminologiji. Najstariji rukopisni prijepis tog djela napisao je srpski monah-gramatik Teodor u Hilandaru 1263. godine. Rukopis se nalazi u Moskvi. Jedan kasniji, krasno ilustrirani prijepis, izradio je srpski monah Gavriilo. Taj se čuva u biblioteci manastira Hilandara.

Takozvani Beogradski rukopis »Jestestvoslovje« potječe iz 15. stoljeća. I to je heksameron. I on sadrži obilje anatomije i fiziologije (među ostalim, nauku o 4 temeljna soka i postanak temperamenata). Sastavio ga je nepoznati pisac, po nagovoru nekog duhovnog oca imenom Kalinik, koji je došao iz Moravske, a na osnovu kompilacija iz djela Hipokrata, Galena, Grigorija Nazijanskog i Jovana Damaskina.

»O poznatiju bolijezni po pipaniju žil« je prijevod Galenova djela o pulsu, nepoznatoga prevodioca. Rukopis se čuva u biblioteci manastira Hilandara.

U toj se biblioteci nalazi i prijevod Dioskoridova kodeksa, iz 15. stoljeća, također nepoznatog prevodioca. Zna se tek toliko da je rukopis povezao Jovan Hortasmenos u bolnici kralja Milutina pri manastiru Prodromos u Bizantu, 1406. godine.

U tzv. Hodoškom zborniku, jednom srpskom rukopisu iz 14. ili 15. stoljeća, koji se danas nalazi u Narodnom muzeju u Pragu, nalazi se »Skazanije o tjelesih človjekeskijh i o s'tav jeh«, za koji se misli da je srpski prijevod bizantske preradbe Hipokratovih fizioloških spisa. U tom je rukopisu i najstarija srpska ljekaruša. Zbornik se zove po manastiru Hodošu blizu Arada u Mađarskoj, gde je nađen. Ovaj su manastir osnovali srpski velikaši Jakšići, bježeći ispred Turaka u tadašnji Erdelj (Sedmogradsku).

Hilandarski medicinski kodeks »Jatrosifija« je grčko kompilatorno djelo, a srpski prijevod potječe od nepoznatog pisca.

Postojali su još neki rukopisi, kao srpski prijevod grčkih djela Simeona Seta i Hierofila.

Najvažniji srpski srednjovjekovni medicinski rukopis otkrio je S. Radojčić 1952. godine u biblioteci manastira Hilandara na Atosu. To je kodeks iz početka 16. stoljeća, preveden s latinskog. Farmakološki dio je prijevod Platearijeva djela »Circa instans«.

Još nedovoljno istraženi problem, koji i na ovom mjestu moram bar ukratko spomenuti, jesu naši bogumili. Oni su došli iz Perzije, odakle ih je bizantska uprava premjestila na zapadne granice carstva u Evropi. Vjera se vrlo brzo raširila na našem teritoriju.

U Bistrini kod Stona nađen je lijep bogumilski stećak, na čijim je plohamo uklesan štit, grb, sablja, konjanik i dva križa, a na vrhu stećka prikazane su dvije velike zmije. Stećak je visok preko 2 metra.

Na mnogim stećcima nalazi se isklesan dlan ruke sa raširenim prstima, za koju sam figuru dokazao da je zapravo kamuflirani pentagram, a i taj je prastarog, istočnjačkog porijekla.

Zapadni krajevi već za vrijeme vladara narodne dinastije potpuno pristaju uz katoličku vjeru i zapadnu kulturu. Za nju je karakteristično da, pored brige za dušu i »vječni život« poslije smrti, polaže veliku važnost socijalnom staranju, milosrđu i brizi za nemoćne i starce. Zato se otvaraju samostani, uz samostane hospitali, u samostanima ljekarne, u samostanskim se vrtovima gaji ljekovito bilje, a redovnici u bibliotekama čuvaju rukopise medicinskih djela ili oveće ekscerpte iz fundusa drugih biblioteka, a pišu i komentare ovim djelima. Redovnici stupaju u vezu sa sličnim samostanima u Italiji, Njemačkoj, Francuskoj i Mađarskoj, i tako dotjeruju tada poznato medicinsko i farmaceutsko znanje. Redovnici su se na taj način stručno izučili u liječenju i bili su prvi liječnici u pravom smislu riječi. Oni su žestoko suzbijali narodne vrače i pogotovu vračare, od kojih su mnoge, kao vještice, spaljene, ali nisu uspjeli da unište narodnu medicinu ni narodne liječnike — empirike.

Prvi poznati liječnik-redovnik bio je Grgur, sinovac hrvatskoga kneza Petra Crnog, opat samostana sv. Petra u Selu kraj Splita, koji se spominje oko 1090. godine. Kasnije se spominju još mnogi redovnici kao liječnici, a neki od njih postali su visoki crkveni poglavari. Tako splitski nadbiskup Petar iz Lombardije (1161—1166), splitski kononik Petar (1180), splitski nadbiskup Aleksandar (1217), za koga kaže Toma Arhidakon da je »književan i pošten«, zagrebački kanonik Petar (1253), bosanski franjevac Ivan (1260), zagrebački nadbiskup Jakob iz Pijacenze (1343) i mnogi drugi.

I cijeli redovi zaslužni su za napredak kulture u ovim krajevima. To su u prvom redu franjevci, a posredno i benediktinci. Red Benedikta iz Nursije pozvao je 852. godine u Hrvatsku knez Trpimir. Njegov je matični samostan Monte Kasino kod Salerna u južnoj Italiji, a red se proširio u St. Galenu, Fuldu, Rajhenau itd. U Salernu je nastala znamenita medicinska škola, koja je za historiju medicine važna i zato što se ondje stvarala i prva naučna medicina. Neki liječnici iz Salerna boravili su u našim krajevima (naročito u Dubrovniku), a pravila o čuvanju zdravlja, tzv. Salernitanske regule, vrijedila su u ovim krajevima kao jedina naučna medicina za puk još dugo, sve do 18. stoljeća. Salernitanske regule nalaze se i u zagrebačkom štampanom misalu za 1511. godinu i u pavlinskom obrednom priručniku iz 1644. godine. Nailazimo na njih u priručnim knjižicama (Hišna knisicza 1783, Izbor dugovanyh vszakoverztneh Tomaša Miklousicha, Kućnik Josipa Stjepana Reljkovića). Sadrže ih Calendarium zagrebiense za 1753. godinu u stihovima pod naslovom »Schola salernitana de conservanda valetudine«, a kalendar za 1755. godinu pod naslovom »Observationes medicae«. Ima ih i Kalendar ztoletni do leta 1801. U svim tim djelima uz medicinske upute je i štošta drugo, na primjer, kako se pozna da li je vino dobro i koji posao treba raditi u kojem mjesecu, kako se liječi stoka i uništava gamad, a što služi protiv uroka. Sve su to redom ispisi ili samovoljni pabirci po salernitanskim regulama. Original regula izašao je 1763. godine u prijevodu franjevca Emerika Pavića (1716—1780), sastavljenom prema izdanju regula haškog izdavača Zaharijusa Silvijusa, štampanom u Hagu 1649. godine. Istodobno, u drugoj polovici 18. st. pisan je i tzv. »Latino-croaticum lexicon medicamentale«.

I mnogi drugi franjevci su se istakli u pisanju medicinskih djela. Tako je Ivan Kapistran pisao zanimljive medicinske rasprave, među ostalima i »Tractatus de medicis et medicina«. Rijedak rukopis ove rasprave nalazi se u Mariboru.

Još kod opisa epidemija kuge biće spomenut Franjo Gracić (1720—1799), bosanski franjevac, pisac djela »Analysis virus pestiferi«, štampanog u Padovi 1795.

Od znamenitih dominikanskih naučnih radnika neka bude spomenut samo Grgur Budislavić (1500—1580), filozof, astrolog, medicinski pisac i prirodoslovac. Njegovi su rukopisi većinom izgubljeni, ali se zna za njihov sadržaj (Adnotationes super medicinam per modum dialogi i dr.). Njegov nećak Toma Budislavić (1525—1608), liječnik, pa na kraju trebinjsko-mrkanški biskup, odnio je na studij medicine i filozofije u Bolonju njegovo djelo »Sylva naturae, sive observationes in historiam naturalem et rem pharmaceuticam«, koje je u Bolonji našao Miho Brlek, bivši bibliotekar franjevačkoga samostana u Dubrovniku, a sada profesor u Rimu. Djelo je zanimljivo po tome što se Grgur oslanja na djela Alberta Velikog (Albertus Magnus, pravim imenom Albert von Bollstaedt, 1193—1280), jednog od najvećih re-

dovnika-prirodoslovaca, teologa i filozofa dominikanskoga reda, pa nabraja mnoge ljekovite biljke, a Toma je u taj rukopis upisao hrvatske nazive ovih biljaka.

Uz samostane osnovani su i hospitali. Prvi takav osnovan je 1186, uza samostan sv. Petra na Bojištu kod Nina, u blizini tadašnjeg kraljevskog dvora.

U gradovima se pojavljuju dosta rano javni hospitali. Tako je zadarski hospital osnovan već 559. godine i održao se dugo. Uz njega se u 11. stoljeću spominje hospital sv. Martina, a u razdoblju od 14—16. stoljeća bilo je nekih 10 različitih hospitala, među kojima je najveći bio hospital sv. Marka na Katedralnom trgu. On je 1420. godine povećan, pa je tada mogao primiti 50 bolesnika i siromaha, a imao je i vlastitu ljekarnu.

Prvi hospital na teritoriju srednjovjekovne Slavonije osnovao je na području Barča katolički nadbiskup Ugrin (1234) »ad receptionum infirmorum et pauperum«. To je najstariji podatak o medicinskoj funkciji hospitala na našem teritoriju. Opat cistercijskoga samostana u Kutjevu davao je po dva redovnika-liječnika za njegu bolesnika u ovom hospitalu.

U Zagrebu se prvi put spominje hospital u jednom dokumentu iz 1357. godine, no sigurno je da je on postojao već u 13. stoljeću. U 14. stoljeću bila su u Zagrebu 4 hospitala: gradečki (grčki) sv. Marije, kaptolski sv. Elizabete, vlaškoulički sv. Antuna i u podgrađu sv. Petra. Ovaj se spominje i kao leprozorij.

Vjerojatno se hospital nalazio i uz stari cistercijski samostan u Topuskom.

U Varaždinu se hospital spominje tek u 15. stoljeću, iako je sigurno stariji. Koprivnički je osnovao čanadski biskup Grgur 1345. godine, po odobrenju pape, onda u Avinjonu.

Vrlo rano utemeljeni su hospitali u istarskim gradovima: Kopru (1262), Poreču (13. stoljeće), Puli (13. stoljeće), Rovinju (1475) i dr. Isto tako i u ostalim gradovima na jadranskoj obali, na primjer, na Rabu (1312), u Kotoru (1372), na Korčuli, Hvaru, u Trogiru, Lošinj i dr.

U Splitu se u 14. stoljeću spominje »Domus hospitalis Sti. Johannis Jerosolimitani«. U Šibeniku je prvi hospital osnovan 1403. oporukom građanina Dizme Dobrinčića. Do danas se sačuvao gotički portal koji mu je pripadao. U Dubrovniku je 1347. osnovan državni hospital »Domus Christi«, a zatim još 4 manja (Budačićev, sv. Stjepana, sv. Jakoba i sv. Ivana).

U Rijeci je 1441. otvoren hospital sv. Duha.

U Ljubljani se takav hospital prvi put spominje 1342. godine.

Značajno je da je 1453. godine u Rimu, doprinosima naših ljudi, uglavnom velikaša, i to bosanskih, utemeljen hrvatski hospital sv. Jeronima, u kojem su se liječili bolesni i nemoćni hodočasnici.

Prekretnica nastaje koncem 13. stoljeća, pošto su osnovana sveučilišta i na njima medicinske škole, pa se razvila skolastička, laička, svjetovna medicina. Veliki ekonomski uspon i razvitak gradova omogućio je općinskim magistratima da za liječenje svojih građana postavljaju školovane liječnike — fizike, koji su ujedno organizirali i nadgledali javno zdravstvo i unapređivali higijenske mjere. Takvi školovani liječnici bili su najprije stranci, ali se već 1280. godine spominje i domaći čovjek, školovani liječnik Prvoslav u Dubrovniku. Ni velikaši više nemaju uza se redovnike-liječnike, koji poslije službe kod kralja odlaze na visoke i unosne crkvene položaje, nego svjetovne školovane liječnike, koji poslije kraljevske službe (ili pored nje) zauzimaju mjesta

gradskih ili državnih liječnika. Tako ulazi u naše krajeve školovana, svjetovna znanstvena medicina.

Prodor Turaka u naše krajeve izazvao je velike promjene u krajevima u kojima su se Turci za stoljeća ugnijezdili, gdje su vlast čvrsto u ruke uzeli i u svojim rukama zadržali, a čitave oblasti ne samo pokorili i priveli svojoj kulturi, već i poturčili i na pridržavanje propisa ove kulture prisilili. Staviše taj prodor izazvao je i žestoku reakciju srednje Evrope, a ona je u našim krajevima stvorila jednu neobično zanimljivu promjenu, koja ima i veliki medicinski značaj. To je osnivanje i organizacija tzv. Vojne krajine. Njene početke nalazimo već u doba prodiranja Turaka u Srbiju i Bosnu, ali su Turci nekoliko puta provaljivali u Slavoniju, uđu Hrvatsku, Sloveniju i Mađarsku, a bili su i dva puta pod Bečom. Poslije poraza pod Bečom (1683) oni su pritisnuti ispod Une, Save i Dunava, a s ove strane granice osnovana je Vojna krajina. U njoj nije vladao feudalni poredak, kao u ostaloj Evropi, nego su graničari bili slobodni ljudi koji su vršili svoju dužnost pridržavajući se propisa koje je za Krajinu izdavala vojna komanda, a bili su pripravnici i na službu u vojsci, kao nekada milites limitanei na granicama Rimskog imperija. U Krajini je bila izvrsno uređena uprava, naročito školstvo, sudstvo, šumarstvo, financije, cestogradnja, a pogotovu liječništvo, apotekarstvo i veterinarstvo. Cijela je uprava bila vojnički organizirana: pukovnik je bio ne samo zapovjednik puka nego i glavnik okružja, major — ujedno glavnik distrikta, a kapetan — kotarski predstojnik. Tako je i pukovnijski liječnik bio okružni liječnik. Vrhovni liječnik bio je štapski liječnik u generalatu. Postojali su posebni propisi i instrukcije za provođenje zdravstvene kulture, na primjer, »Instruction für die bey den kaiserl. königl. Armeen, und in den Feldspitälern angestellten Feld-Medicos, und Staabs-Chirurgos« iz 1778. godine. Namještane su bile i primalje, većinom u sjedištu regimente, osnovane su bolnice, a uređena su i kupališta (u Topuskom i Lipiku). Naročito dobro je bilo uređeno apotekarstvo. Posebni »Wart und Verpflegsordnung« iz 1757. godine određivao je obskrbu i njegu oboljelih vojnika i ostalih ljudi, a bilo je posebnih propisa o javnoj higijeni, pokopu mrtvih, higijeni vode, hrane, odjeće itd.

Liječnici su u većini bili iz Krajine, ali su ovamo rado dolazili i liječnici iz svih pokrajina Austrijske carevine. Bili su školovani u Vojnoj medicinskoj akademiji u Beču. Na liječničku izobrazbu se polagala velika pažnja. Za polaznike akademije postojali su posebni stipendiji i zaklade.

Posebnu ulogu odigrala je Vojna krajina u suzbijanju kuge, koja je stalno harala u Turskoj i bila vječna opasnost za srednju Evropu. Ona je ovu dužnost savršeno izvršila.

Tako je prodor arapske kulture izazvao u našim krajevima jednu originalnu situaciju, preko koje se ne može preći, pogotovu kad je riječ o historiji zdravstvene kulture na našem području, iako se na ovom mjestu ne možemo upuštati u opisivanje detalja.

Osnova narodnog, pučkog liječenja bilo je liječenje biljem. Zato se već vrlo rano spominju travari i travarice, a i posebni narodni ljekari koji znaju prirediti lijekove.

Narodni ljekari bavili su se i kirurškim zahvatima.

Među litotomima su se pročuli Jozo Brzica iz Bugojna, neki Nikodim, Ivan Radić, Avdija Hećimović, Bećir-aga Čeledžić u Bosni, Jovan Doktorović u Pakracu i dr.

Znameniti narodni kirurzi bili su članovi obitelji Iličković iz Crmnice. Nikola Martinović znao je rane šivati mravljim glavama.

Uveliko se vršila trepanacija lubanje, pa se za to upotrebljavao poseban trepan, zvan šara (pila), a operacija se zvala šaranjanje.

Najopasniji su bili reklinatori, operatori mreene na oku.

Kirurgijom su se bavili naročito berberi. Oni bi izučili svoj zanat u obitelji ili kod jednog berbera, a polagali bi neke vrste ispita pred drugim berberima, kako bi bili primljeni u berberski esnaf. Kasnije je u toj komisiji bio i županijski liječnik ili gradski fizik. Bilo je i udžbenika za berbere, na primjer, knjižica Aćima Medovića »Male kirurškijske usluge i prva pomoć u povredama tela za izučene berbere u Kneževini Srbiji«, koja je izašla 1869. To je bio od školske komisije odobren udžbenik po kojem su se berberi spremali za državni ispit.

Narodni liječnici su u nekim krajevima odigrali veliku ulogu pri osnivanju medicinske kulture. U beogradskom pašaluku, u doba kad je trebalo stvoriti osnove novoj medicini, nije bilo liječnika nego su radili samo narodni liječnici: Ćira-Mana, baba Stanija, a naročito »Gospa Majka« i njen sin hećim Toma, porijeklom iz Epira. U Beogradu su držali kavanu blizu današnje Saborne crkve i bavili se liječenjem. Toma je u prvom ustanku imenovan vojnim ljekarom; bio je i liječnik Miloša Obrenovića; umro je od kolere, liječeći izbjeglice mađarske bune 1848. godine u Pančevu.

Narodni su liječnici liječili i hidrofobiju (bjesnoću). Najobičnije je bilo podrezivanje pod jezik. Na ugriz su stavljane neke trave, a za piće se propisivao neki lijek. Svaki narodni liječnik je imao svoj specijalitet. Početkom 19. stoljeća proćuo se sa svoga lijećenja hidrofobije učitelj Josip Lalić (1789—1860). On je davao gentiana cruciata i inula squarosa, ali je dokazano da je u taj lijek stavljao i kantaride. O svom liječenju napisao je i knjigu »Naćin vraćtva suproti stekliini, iliti ugrizu besnih pasah«, izdatu 1839. i 1844. godine. Djelo je prevedeno i izdato i na njemaćkom jeziku 1839. godine u Beću. Zbog toga lijećenja proćula se i obitelj Njemćića u Križevcima, koja je dobila od vlade odobrenje za lijećenje. Županijski tizik Josip Fergić još je 1807. godine izvjestio na županijskoj skupštini u Požegi da lijeći s uspjehom ugrizene od bijesnoga psa time što rane daje ispirati mješavinom vode i octa, a zatim dnevno ispirati kamforom rastopljenim u vinici i posipati praškom od španjolske bube (kantaride) i povezivati povojem od ovoga lijeka, a na usta je davao neki »electuarium«, tada »poznati lijek« protiv bjesnoće, ali sastav tog »poznatog lijeka« nije rekao, pa nam je taj lijek ostao nepoznat!

Narodno lijećenje sabrano je tokom vremena u tzv. ljekarušama. To su popisi lijekova i upute kako se daju lijekovi u pojedinoj bolesti, a i o pripravljanju lijekova. Osim uputa za lijećenje ljudi ima u njima katkad i drugih — upute za lijećenje stoke, iz poljodjelstva, šumarstva, pćelarstva i vinarstva, a ima, dabome, i lijekova protiv ljubavne boli i ljubomore, protiv ćari i uroka ili ćak upute kako takve ćarolije treba praviti. Mnoge su napisali sami narodni lijećnici, te su neka vrsta prirućnika iz njihove prakse (na mnogim mjestima je uz lijek napisana opaska: probatum est ili »dobar

lik«, dok se na drugom mjestu pobija vrijednost nekog lijeka), pa su pisane dosta kritićki. Druge su posve nekritićki prepisana iskustva iz drugih podataka ili iz nekih starih medicinskih knjiga, nekad u znanstvenoj medicini upotrebljavanih, ali davno odbaćenih.

U gradovima je već od 13. stoljeća, a pogotovo od 15. izvrsno bila urećena komunalna služba. Svaki je grad imao svoje stalno plaćene fizike i kirurge, po jedan ili više hospitala, ljekarnu (gdjegdje i po više njih), nahodište, izolacioni lazaret itd. Postojala je stroga državna kontrola hrane i lijekova, opskrba zdravom vodom kao i borba protiv alkoholizma i prostitucije.

Kako je poznato, higijena gradova u srednjoj Evropi u to doba nije bila na visini. Smeće i izmet bacali su se na cestu, a kiša ili poplave bili su jedina sredstva koja su ovu nećist ispirala. Zato s pravom kaće Mula Mustafa Bašeskija da poplava Miljacke u Sarajevu 1790. godine nije naćinila toliku štetu koliko koristi što je odnijela s ulica svu nećist koja se ondje skupljala 40 godina. A takve su prilike bile diljem ostalih gradova. Ali u našim dalmatinskim gradovima, a pogotovo u Dubrovniku, bilo je posve drugaćije. Svi statuti ovih gradova propisuju kako se imaju ulice ćistiti, kako moraju izgledati kloake i kako se ima izmet odnositi i odstraniti. Veliki dio ovih gradova, u prvom redu Dubrovnik, bio je već u 14. stoljeću sav poploćan, pa je ćišćenje bilo na visini, svakako na mnogo većoj negoli u ostalim evropskim gradovima. Slićne propise donosi i Zlatna bula grada Zagreba u 1222. godini.

Velika briga se posvećivala dobavljanju svjeće i pitke vode. Redovito su se kopali bunari, a u Dubrovniku se razvilo i njihovo građenje na poseban naćin. Uz to je taj grad uspio izgraditi bunare koji su zapravo bili filtrirana morska voda. Ona je kroz stijene prolazila sve do Straduna, koji je, uostalom, nekada bio morski tjesnac. Tako je i cijela ulica uz Stradun imala ovakve bunare, a i danas se zove »Ulica od puća«.

Pitka voda dobivana je iz susjednih izvora, pa se tako u Zagrebu već 1252. godine spominje puteus scaturiens, ali se ne zna gdje se nalazio, a davao je vodu za potoćić Ilicu (Fluvius Ilicza), nazvan tako, jer mu je voda bila puna ilovaće. Po njemu je dobila ime najvaćnija zagrebaćka ulica; nestao je, kad se poćelo izgraćivati novo gradsko naselje, Podgraće, suburbium. Od 1387. godine, a poslije i više puta, spominje se izvor Manduševac; nalazio se gdje su danas prve kuće Bakaćeve ulice, a kasnije mu je voda svedena na Harmicu (današnji Trg Republike), gdje se iz njega punio zdenac i vodoskok. Oko ovog zdenca isplele su se ćitave legende, i on je od 15. do 18. stoljeća u romantićnom životu Zagreba igrao veliku ulogu.

Najveći podvig za dobavljanje vode iz izvora ućinio je Dubrovnik. Ovdje su 1437. godine graditelji Onofrio Ćiordano di la Kava i Andreucijus Bulbito de Tramonte izgradili vodovod sa izvora ispod Snjećnice, a na kraju njega podigli dvije prećasne ćesme na Stradunu, jednu u Knećevu dvoru, a vodu izveli i u tzv. lavlju glavu na Taboru ispred grada, u dijelu zvanom Ploće.

Na ovaj naćin izgraćuju se vodovodi sve do naših dana: Zagrebaćki vodovod napajaju od 1880. godine svi izvori i potoci sa Medvednice (Zagrebaćka gora), Sarajevski sa Trebevića (1889), Mostarski sa Radobolje, Sibenki sa slapova Krke (1878), a Splitski sa izvora Jadera.

Husref-beg je 1530. godine sagradio vodovod od izvora Crnila do dvorišta po njemu prozvana Begove džamije u Sarajevu, i ta je voda napajala vodoskok i česmu za šadrvan.

U Skoplju se 1560. spominje vodovod, za koji se u više navrata kaže da je sličan onom u Pizi, ali je već 1792. godine bio potpuno trošan. Prema podacima Evlije Čelebije, 1589. godine sagradio je Mehmed Sokolović česmu u beogradskom Gornjem gradu; u tvrđavi je svakako postojao jedan bunar. Moderni vodovod uređen je u Beogradu 1899. godine. Godine 1665. spominje se vodovod i česma u Jagodini. U dvorištu manastira Studenice podigla je česmu Soka Jovana Hadži-Vukovića iz Sarajeva, za zahvalnost što je tri godine ranije u ovom manastiru boravila dok je u Sarajevu vladala kuga.

Izvori na velikim putevima i drumovima svi su redom ozidani i ukrašeni. Neke od ovih gradnja su još i danas sačuvane.

Vrlo rano su došli u naše krajeve školovani liječnici. Već je rečeno da su neki bili najprije liječnici velikaša, a zatim su prešli u državnu i gradsku službu. Drugi su odmah bili namješteni kao gradski i državni službenici, a neki su poslije promijenili svoje zvanje. Pogotovo u prvo vrijeme, dok su liječnici bili svećenici, oni su redovito zadržali svoje svećeničko zvanje, pa su poslije zauzimali visoke crkvene položaje.

U Dubrovniku se spominju liječnici već 1280. godine. Od 1301. Dubrovnik ima plaćenog gradskog kirurga, a od 1440. godine kirurga i fizika (tadašnjeg liječnika).

Kotor je već 1326. godine imao jednoga, a 1441. dva liječnika i jednog ljekarnika (apotekara). To je bio nezavisan grad s domaćim knezom na čelu. Oko njega su se otimali Balšići i Sandalj Hranić, a uznemiravao je Kotor i Đurašević Crnojević. Da se svega ovoga oslobode, ponudiše Kotorani Veneciji da preuzme protektorat nad gradom, a u svojoj ponudi zahtijevaše da se Venecija obaveže da će stalno držati, pored ostalih gradskih funkcionera, i po dva liječnika (fizika i kirurga), jednog berberina i zubara i jednog ljekarnika. To je znak kako se velika važnost onda u Kotoru pridavala tome da u gradu stalno bude liječnička i apotekarska služba.

Pored Dubrovnika i Kotora i mnogi su dalmatinski gradovi imali u to doba školovane liječnike, koji su bili obavezni da se brinu za zdravlje građana, da siromašne liječe besplatno, a ujedno da se staraju za javnu higijenu.

Prvi liječnici bili su svakako stranci, najčešće Talijani i Španjolci, no bilo je među njima i domaćih, na primjer, dubrovački liječnik Prvoslav (1280), pa Franjo Stupić u Zadru ili šibenski kirurg Marko, koji je ovjekovječio svoj lik na kipu što je dao da se iskleše 1419. godine na zidu jedne gotske crkve. U Rabu se 1607. spominje općinski kirurg Šime Gojković. Iz ovoga doba već imamo i dobrih opisa na čem su botovali naši ljudi ili kako su se liječili. Najviše zanima liječenje i suzbijanje kuge i gube, ali ima interesa i za druge bolesti. O tom pišu Paracelsus i Benavideus, Jerolim Dalmata i Gjuro Span i dr.

Raspravu dubrovačkog liječnika Marka Florija (1695—1756) o bosanskim kiselicama (kiselim mineralnim vodama), o jačini otrova poskoka (*Vipera Illyrica*) i o drugom, napisanu u obliku pisma, u kojem se opisuje putovanje bosanskom veziru u Travnik, izdao je, dopisavši nekoliko riječi o nekim bolestima i njihovom liječenju u Hrvatskoj i Dalmaciji, Frančesko

Ronkali Parolino (1692—1763) u svom izdanju »Europae medicina a sapientibus illustrata et observationibus ad aucta« (Brešija 1749), u kojem je sabrao sva značajnija djela ondašnjih medicinskih pisaca o najvažnijim pitanjima njihova zavičaja, kako bi prikazao tadašnje stanje evropske medicine.

Mnogo podataka o bolestima i liječenju u Dubrovniku nalazi se u djelu »Curationum medicinalium centuriae septem«, što ga je napisao Amatus Lusitanus (Joao Habib Rodrigues, rođen 1511. u Castelo Branku u Portugalu, a umro 1568. u Solunu). Veći dio na kraju 6. i na početku 7. centurije posvećen je bolestima i liječenju dubrovačke vlastele i građana, jer je Amatus od 1557. do 1558. godine radio u Dubrovniku.

Prvi državni liječnik u Hrvatskoj bio je dr Danijel Teri iz Ružomberga u Slovačkoj. Studirao je u Padovi, došao je u Hrvatsku 1600, a umro u Zagrebu 1628. godine.

Otac medicinske književnosti na hrvatskom jeziku je Ivan Krstitelj Lalang (1743—1799), rodom iz Matona, u belgijskom Luksemburgu, koga je Gerhard van Sveten (1700—1772), učenik Holandanina Hermana Berhava (1668—1738) i liječnik carice Marije Terezije, pa prema tome i vrhovni liječnik Austrijske carevine, poslao za nadliječnika (protomedikusa) u Varaždin, gdje je onda bilo sjelo zemaljske uprave. Njegovo je djelo »Medicina ruralis iliti vrachtva ladanyszka, za potrebochu musev y sziromakov horvatzkoga orszaga y okolu nyega blisnesseh meszt« (Varaždin, 1776.), prva originalna medicinska knjiga na hrvatskom jeziku.

Lalangov je i naš prvi primaljski udžbenik »Brevis institutio de re obstetricia iliti kratek navuk od mestrie pupkorezne«, izdat 1777. godine u Zagrebu.

Velika je zasluga Lalanga što se odmah počeo baviti proučavanjem toplica i mineralnih voda, te je napisao i 1779. u Zagrebu izdao djelo »Tractatus de aquis medicatis regni Croatiae et Slavoniae iliti Ispiszavanye vrachtvenih vod horvatzkoga y slavonszkoga orszaga i od nachina nye uxivati za potrebochu lyudih«, u kojem je opisao Varaždinske, Smrdeće, Krapinske i Stubičke toplice, te Lipik, Daruvar, Topusko, Jamničku i Kamensku kiselicu itd. Ovo je djelo 1783. godine prevedeno s hrvatskog na mađarski i izdato u nešto prerađenom obliku. To je ujedno početak obimne literature o našim kupalištima, toplicama i mineralnim vodama, na čije se opisivanje na ovom mjestu ne mogu detaljno osvrnuti.

Prosvjetiteljska racionalistička filosofija bila je od utjecaja i na Srbe. Pod utjecajem ovih ideja nastaje znatan broj medicinskih spisa sa kojima i počinje medicinski preporod kod Srba. Pri tome treba reći da su to mahom prijevodi sa njemačkog jezika i da prevodioci nisu liječnici (Z. Orfelin, P. Kengelac i drugi). Ovaj filozofski pravac doprinio je tome da se kod Srba javilo i interesovanje za izučavanje medicinske znanosti. To je razlog što uporedo sa prvim liječnikom Srbinom J. Apostolovićem (1757) nalazimo još znatan broj Srba liječnika (J. Živković, N. Mandić, Dimitrije Frušić, P. Miloradović, A. Kamber, Al. Milunović i dr.). Ti prvi liječnici igrali su značajnu ulogu u kulturnom i političkom životu Srba.

J. Živković (rođen 1759. godine) utjecao je na osnivanje prve srpske gimnazije u Sremskim Karlovcima; A. Kamber (rođen 1772) i Al. Milunović (rođen 1787) bili su jedno vrijeme i profesori na Medicinskom fakultetu u Pešti, a D. Frušić, kao student, urednik »Srpskih novina« u Beču, docnije,

za vrijeme I srpskog ustanka ističe se u davanju ustanicima svojih medicinskih savjeta, što je vrlo lijepo prikazao u svojim »Memoarima« Protá Mateja Nenadović.

Prvi liječnici dolaze u Srbiju za vrijeme II srpskog ustanka. Bili su stranci, najviše iz Austrije. Mnogi se nisu duže zadržavali, ali među onima koji su ostali spomenućemo Talijana Kuniberta Bartelemija, banatskog Njemca Emeriha Lindenmajera, Mađara Karla Belonija, Slovaka Karla Pacea. U državnu službu Srbije prešao je zatim Jovan Stejić kad je Pacea otišao sa knezom Mihailom iz zemlje, i bio je glavna ličnost u sanitetskoj upravi. Steva Milosavljević bio je đak pariške škole, promoviran 1855, te se može smatrati prvim Srbinom-liječnikom. Bio je 1858—1878. godine načelnik građanskoga saniteta. Drugi Srbin liječnik bio je Milosav Pavlović, promoviran u Parizu 1859. Poslije reorganizacije u državnoj upravi 1859. ističu se ličnosti, kao Josip Pančić i Vladan Đorđević.

Rođen u Bribiru u Lici 1814. godine, Josip Pančić je škole svršio u Gospiću, Rijeci i Zagrebu, a medicinu u Pešti. Godine 1845. boravio je u Beču, studirajući botaniku. Najprije je liječnik u Tvornici stakla kod Jagodine, pa okružni fizik u Jagodini i Kragujevcu, a 1853. profesor botanike na Liceju u Beogradu. Od toga doba posvetio se posve botaničkim naukama, pročitao se kao stručnjak za floru Srbije, Crne Gore i Bugarske i bio najugledniji znanstveni radnik svog vremena u Beogradu, prvi predsjednik Akademije nauka, rektor Visoke škole i član Državnog savjeta. Jedan je od onih naših liječnika koji su se proslavili kao prirodoslovci (Visijani, Skopoli i dr.).

Vladan Đorđević (1844—1930) svršio je Medicinski fakultet u Beču (1869), specijalizirao se kod Bilrota. Po povratku u Srbiju, 1871, stupio je u državnu službu i odigrao jednu od najznačajnijih uloga u organizaciji zdravstva. Sproveo je Zakon o narodnom sanitetskom fondu (1879) i Zakon o uređenju sanitetske struke i čuvanju narodnog zdravlja (1882). Zatim je ministar prosvjete i privrede i ministar-predsjednik. Pristalica dinastije Obrenovića, bio je lični prijatelj i liječnik kralja Milana. Neobično plodan pisac, a ujedno zaslužan za osnivanje Srpskog lekarskog društva (1872), Srpskog arhiva za celokupno lekarstvo (1874) i Srpskog društva Crvenog krsta (1876).

U srpsku državnu službu prešli su kasnije Vojislav Subbotić, dotada kirurg bolnice u Zemunu, i Milan Jovanović-Batut, koji će, zajedno sa bečkim profesorom patologije Đorđem Joannovićem, biti osnivači beogradskog Medicinskog fakulteta.

Neka od mnogobrojnih popularnih djela o narodnom zdravlju i ovdje ćemo spomenuti:

Jov. Milivoin, rođen u Somboru oko 1770, umro u Novom Sadu 1831, kao senator i javni bilježnik, preveo je sa francuskog i u Beču izdao djelo »Izloženi sredstvih za umaliti nezdravija onih bivališćah koja potopu podložna jesu«.

Pavle Hadžić, rođen oko 1740. u Karlovcima, bio je arhimandrit u Grgetegu, umro u Pančevu 1818, izdao je u Budimu 1802. »Katihizis zdravlja na potrebu skolsku i domašnjeje nastavljenije« Bernharda Hristofa Fausta.

»Nastavljenije o kravjih ospah radi upotreblenija prirodnih ospic« je djelo nepoznatog pisca. Preveo ga je i u Budimu 1804. izdao Josip Putnik, profesor Bogoslovije, rođen u Novom Sadu 1777, vladika u Pakracu, umro u Temišvaru 1830.

»Makrobiotiku« Hristofa Vilhelma Hufelanda preveo je najprije na srpski G(eorgije) od B(ečkereka) i izdao u Budimu 1804. pod naslovom »Hudožestvo k prodolženiju života čelovječekaskago«. Prevodilac je monah manastira Grgetega, rođen oko 1775.

Ovo djelo pod naslovom »Makrobiotika ili nauka o produženiju života čovečeskog« preveo je Jovan Stejić i izdao u Beču 1826. još kao medicinar. Kasnije je bio načelnik saniteta u Srbiji (rođen je 1793. u Aradu, a umro u Beogradu 1853).

»Kratkaja besjeda o zloupotrebleniji duvana« Vikentija Rakića izdata je 1810. u Veneciji. Pisac je kaluđer, rođen u Zemunu 1750, bio je upravitelj Bogoslovije u Beogradu, a umro je u manastiru Feneku 1818.

»Kratko poučenije o hranitelnim boginjama« preveo je Pavle Berić i izdao u Budimu 1817.

»Kratko poučenije o kalemleniju kravljih boginja« nepoznatog prevodioca izdato je u Budimu 1818.

Delo »U pogibelnom slučaju naprasne smrti pomagatelna tablica« Mih. Kovača preveo je i u Budimu 1820. izdao P. I. Šafarik.

Skupio je i na srpski preveo »Hudožestvo otvratiti bolesti, iz iskustva i više slavni spisatelja dela« Z. Čokerljan, kao medicinar, i izdao u Pešti 1830.

»Uputstvo za lečenje kolere« nepoznatog pisca izdato je u Beogradu 1831.

»Sredstvo protiv kolere« nepoznatog pisca izdato je u Beogradu 1832. Među znanstvena djela iz medicinskog područja treba ubrojiti:

»Razglavolstvije uvenčatelno lekarno-političesko o bolni siromaha lečeniju« je disertacija Konstantina Pečića, napisana na latinskom i odmah prevedena na srpski — objavljena je u Budimu 1830. Smatra se prvom socijalno-medicinskom raspravom na našem jeziku. Pečić je rođen u Borovu, bio je liječnik i fizik u Somboru, a umro je u Pešti 1882. Njegova su djela i »Rukovoditelj k sveopščem zdravlju«, Budim 1830, i »Rukovoditelj izgubljenom zdravlju«, Budim 1831, preštampan kao II izdanje 1840. u Novom Sadu.

Doktorska disertacija Georgija Pantelića »Toržestveno lekarsko sočinenije o hranitelnoj boginji«, Budim 1832, izašla je i na latinskom i srpskom jeziku.

»Čedoljub ili negovanje dece u pervim života godinama« G. Pekarovića izdato je u Budimu 1836.

»Kolera azijatičeska, kako se od nje čuvati i lečiti treba« liječnika i kirurga Pavla Jovičića ostala je u rukopisu i čuva se u Državnom arhivu u Beogradu.

Već spomenuti Aćim Medović napisao je udžbenik »Sudska medicina za pravnike« i objavio 1865. u Beogradu.

Apoteke i apotekari javljaju se tek od 8. do 12. stoljeća. Do tog doba liječnik je sam sastavljao i pravio lijekove za svoje bolesnike. To je naslijeđeno od najstarijih medicinskih organizacija: kineske, japanske, indijske, egipatske, helenske i rimske, pa je tu ustanovu preuzela i srednjovjekovna evropska medicina. Za apotekare se propisuje način izobrazbe, za pravljenje lijekova posebni propisi, tzv. farmakopeje, a za cijene lijekova tzv. taxa medicamentorum. Zabranjeno je prodavati otrove, abortivna sredstva i ostale bezvrijedne lijekove, na primjer, ljubavne napitke itd. U recepturu su uve-

deni znakovi, koji će se u svom starom obliku, nepromijenjeni, održati sve do 19. stoljeća, kada će biti uveden dekadni sistem.

Apoteke se na teritoriju današnje Jugoslavije javljaju najprije u naprednim dalmatinskim gradovima, zatim u sjevernoj Hrvatskoj i Sloveniji, pa u Bosni i Hercegovini i Srbiji, ali u većoj mjeri tek poslije oslobođenja od turskog gospodstva.

Podaci o prvim apotekarima na tlu Jugoslavije nalaze se u arhivskim dokumentima iz druge polovine 13. stoljeća. Najstariji dokument potječe iz Trogira (1271). Naime iz jednog kupoprodajnog ugovora se saznaje da je te godine prodana apoteka Mucijusa, pa se po tome može zaključiti da je morala već i prije postojati. U knjigu statuta (*Liber statutorum*) iz 1272. godine, najstarijeg dubrovačkog zakonika, upisane su odredbe koje se odnose na način mjerenja lijekova u apotekama, što dokazuje da je u Dubrovniku u to doba bilo već apotekara i apoteka. U Zadru se prvi apotekar spominje 1289, a početkom 15. stoljeća, čini se, da je prvi domaći — Frano Stupić. Statut grada Splita (1312) i grada Trogira (1322) sadrže već i odredbe o reguliranju rada apotekara.

Kada se govori o historiji farmacije u Jugoslaviji, treba reći da su značajna otkrića R. Kovijanića i I. Stijepčevića u Kotorskom arhivu o ljekarnama u Crnogorskom primorju. Ona su pokazala da je najstariji spomen o ovome za grad Kotor sačuvan iz godine 1326. Po Kovijaniću, ovaj datum je vezan za vladavinu Stefana Dečanskog, kada je Kotor u staroj srpskoj državi igrao vrlo značajnu kulturnu i političku ulogu.

U Rabu se prvi apotekar spominje godine 1334, a u Zagrebu, prvi apotekar Jakob 1355. Već koncem 14. stoljeća apotekari su u Zagrebu bili toliko poznati da nekog magistra Petra, kao vrlo dobrog poznavaoča lijekova, spominje Franciskus de la Pergula u svom rukopisu »De pestilentia«. I u drugim su gradovima sačuvani iz ovog vremena mnogi podaci o apotekama, što jasno govori da su se apoteke kod nas otvarale u isto vrijeme kao i u drugim gradovima srednje Evrope.

Međutim, treba istaći da je bilo više tipova apoteka:

Prvi tip predstavljale su neke vrste gradskih apoteka, a apotekari su bili gradski službenici s određenom godišnjom plaćom. Gradovi su nastojali da imaju svoje apoteke, a njihovo uređenje bilo je propisano ili gradskim statutima, ili uneseno u zaključke gradskih vijeća ili su se s apotekarom stvarali posebni ugovori.

Drugi tip su privatne trgovačke radnje, koje su kasnije prestale držati raznu robu i postale privatne apoteke, koje grad samo nadzire i odredbama njihov rad regulira. Takvih je kod nas kasnije bilo najviše, a dobivale su se pod uvjetima (koncesija) koji su također bili točno propisani.

Treći tip — to su samostanske apoteke, koje u početku služe samo za liječenje redovnika, ali se kasnije lijekovi prodaju i stanovništvu. Takva je apoteka bila u samostanu Male braće u Dubrovniku, za koju se smatra da je postojala već 1317, a održala se sve do danas, te je svakako po tome najstarija apoteka evropskoga kulturnog kruga.

Zanimljiva je povijest apoteke u samostanu dominikanki Radlje na Dravi (Marenberg), koji je osnovao Sejfrid Marenberški 1251. godine. Ljekarna je služila ne samo za potrebe samostana nego i za okolno stanovništvo, a pročula se naročitim zalaganjem za vrijeme kuge 1679. Obnovljena je 1685.

U ljekarni su bile zaposlene sestre apotekarice, za koje se s pravom misli da su prve apotekarice evropskog kulturnog kruga. Poznata su i neka imena: Ksaverija Grems iz Tirola, Johana Fruhaus iz Mariazela, Roza v. Sirobsky, Agneza Ferijenčić iz Celja, Johana Setal iz Kranja — većinom su to bile zaređene kćeri apotekara ili članovi apotekarskih obitelji.

Cetvrti tip predstavljale su apoteke u hospitalima. Takva je apoteka bila u Dubrovniku u ubožnici *Domus Christi* (iz 1420), kasnije smještena na *Stradunu*, gdje se i danas nalazi. Bila je vlasništvo Dubrovačke republike sve do francuske okupacije (1806) i odigrala značajnu ulogu u životu Dubrovnika, kao sastajalište kulturnih i političkih protagonista onog vremena i sjelo društva »Butiga«, koje je očito dobilo ime po tome, što se sastajalo u prostorijama ove »butige«. Stari pribor i stojnice ove apoteke nalaze se danas u dubrovačkom Gradskom muzeju. Gotovo u isto vrijeme postojala je jedna apoteka u hospitalu sv. Marka u Zadru. Iz ovog tipa apoteka kasnije se razvijaju bolničke, a bolnički propisi sadrže i tačku o otvaranju apoteke.

Peti tip su apoteke u Vojnoj krajini, koje su, doduše, bile privatne, ali pod upravom Vojne krajine i, prema tome, pod direktnom državnom upravom. Apoteke su bile izvrsno organizirane i dobro snabdjevene lijekovima, a smjele su lijekove prodavati preko granice, u Tursku, i trgovati sa zaleđem, te je poznato da su se iz ovih apoteka opskrbljivali apotekari našim biljem i pijavicama. Apoteke su bile naročito u Karlovcu, Križevcima, Osijeku, Vinkovcima i Petrinji. I ove su kasnije, reorganizacijom i ukidanjem Vojne krajine, prešle u privatne ruke.

Zagrebačka ljekarna »K crnom orlu« (*Apotheca civitatensis ad aquillam nigram*) osnovana je 1355. Ona još i danas radi, a odigrala je u historiji grada Zagreba veliku ulogu. Spominje je i August Šenoa u nekoliko navrata u svojim povijesnim romanima.

Godine 1580. spominje se apoteka na Kaptolu u Zagrebu, ali je sigurno da je ona već i prije postojala. Cijelo pitanje o postanku i razvitku ove apoteke još nije rasvijetljeno. Bila je zapravo privatna, pod kontrolom Kaptola, a postojala je sve do reforme naših apoteka 1949. godine.

Slijedeći razvoj apoteka, osim onoga što je već rečeno, možemo da damo ovakav raspored: Novo Mesto (1571), Ljubljana (1590), Ljubljana II (1600), Budva (1611), Isusovačka u Zagrebu (1643), Varaždin (1677), Osijek (1678), Varaždin II (1700), Split II (1717), Karlovac (1726), Split III (1740), Beograd (u prvoj polovici 18. stoljeća, još za vrijeme austrijske okupacije), Osijek II (1754), Zemun (1759), Maribor (1774), Subotica (1780), Kranj (1800), Šabac (1826), Beograd — apoteka Mata Ivanovića iz Zemuna (1830), Kardinalno-nadbiskupska u Zagrebu (1830), Kragujevac — Pavla Ilića iz Velikog Bečke-reka [1836 — Ilić je apotekarski studij svršio pomoću stipendija kneza Miloša (1834—1836), pa je vjerojatno prvi stipendista apotekarstva; kasnije je prešao u Beograd i preuzeo apoteku Ivanovićeve], Šabac — apoteka Antonija Delinija (1839), ali Delini već 1840. otvara apoteku u Beogradu.

Slijede: Split IV (1856), Zadar (1859) i Vis (1864).

U svom ekspozeu Narodnoj skupštini, 1864. godine, Garašanin iznosi da u Srbiji ima 8 apoteka — 3 u Beogradu, a po jedna u Šapcu, Knjaževcu, Jagodini, Smederevu i Požarevcu.

Vrijedno je još i spomenuti daljnji razvoj apotekarstva u novije vrijeme: Benkovac (1874), Herceg-Novi (1874), Bar (1877), Imotski (1878), Starigrad

(1878), Cetinje (1878), Šibenik (1879), Metković (1883), Kotor (1883), Stari Kaštel (1883).

Zagreb 1890. godine ima već 8 apoteka, Ljubljana 1896 — šest, a Bitolj i Prilep 1898. također dobivaju svoje apoteke.

Mnogi apotekari istakli su se u javnom životu svojih gradova. Razumljivo je da je ovdje u detalje nemoguće ulaziti. Treba spomenuti dubrovačkog apotekara Miha Monaldija koji je u Dubrovniku živio između 1550. i 1592. godine. Bavio se pjesništvom, filosofijom, matematikom a i teologijom; bio je usko povezan sa svim tadašnjim dubrovačkim pjesnicima, te je zajedno sa Sabom Bobaljevićem osnovao prvo dubrovačko društvo književnika i učenjaka »Accademia dei Concordi«. Humanist je bio i drugi dubrovački ljekarnik 16. stoljeća, Roko Fasano, koji je, djelujući u bratovštini, gradio crkvu patrona sv. Roka i time obogatio renesansnu dubrovačku arhitekturu. Za apoteku Domus Christi već je rečeno da je bila sastajalište kulturnih i političkih radnika. I apoteka Franje Samsa u Petrovaradinu bila je u 19. stoljeću sastajalište pjesnika i kulturnih radnika.

U nastojanju da se na našem području osnuje visoka škola (univerzitet) za odgoj domaćih sinova i uviđajući da je potrebno da se apotekarstvu posvete u prvom redu naši ljudi (kao i liječništvu) i da ove grane nauke i struke ne budu vječno pretežno u rukama stranaca, već je u prvoj takvoj Visokoj školi, koju je providur Dalmacije Vincenzo Dandolo 1806. otvorio u Zadru, a imala je više smjerova (fakulteta), jedan od njih služio za studij medicine i farmacije. Zbog pomanjkanja novčanih sredstava škola je bila kratkoga vijeka, a odlaskom Dandola izgubila je i glavnoga pokretača, pa je već 1811. godine zatvorena. Ali V. Dandolo treba upisati u dobro da je — i kao apotekar i kao guverner Dalmacije — nastojao da se otvori Visoka škola i da je u njoj odmah obezbijedio i mjesto za nastavu medicine i farmacije.

Farmaceutski tečaj na Filozofskom fakultetu u Zagrebu osnovan je 1882. godine i bio je prva farmaceutska visoka škola na Balkanu. Pod vodstvom Janečka, Domca i drugih stekao je veliki ugled. Godine 1941. razvio se u samostalni fakultet Univerziteta u Zagrebu.

Danas postoje u Jugoslaviji dva samostalna farmaceutska fakulteta (u Zagrebu i Beogradu) i farmaceutski tečaj na Prirodoslovnom fakultetu u Ljubljani.

Apotekarstvu su se posvetile vrlo brzo i žene, pa je u Zagrebu već 1894. prva žena apotekar Berta Hainiš koja je prakticirala kod svog oca Antuna u Indiji. Studirala je u inozemstvu. U Zagrebu je prva studentica bila Anka Uhlir, koja je postala magister 1909.

Prvi stručni časopis na našem jeziku je Aesculap, koji izlazi 1891. u Zagrebu i iste godine je zabranjen. Godine 1907. u Zagrebu se pojavljuje Farmaceutski vijesnik. U Šapcu 1909. godine izlaze Farmacijske novine. Godine 1918. Apotekarska komora izdaje Apotekarski glasnik kao svoje glasilo. Farmaceutsko društvo Hrvatske ima svoj mjesečnik Farmaceutski glasnik, Farmaceutsko društvo Slovenije — Farmaceutski vesnik, a Farmaceutsko društvo Srbije — Arhiv za farmaciju. Osim toga, u Zagrebu se izdaju Acta pharmaceutica Jugoslavica, kao naučni časopis Saveza farmaceutskih udruženja Jugoslavije.

Kako je već rečeno, dubrovački Veliki hospital ili Domus Christi, osnovan 1347. kao sklonište za siromahe, dobio je 1420. svoju apoteku. Zgrada mu

se nalazila iza samostana sv. Klare. Pregrađena je 1540. i hospital je pretvoren u javnu državnu bolnicu u pravom smislu riječi. To je prva bolnica ove vrste na našem području. Državni liječnici bili su ujedno i liječnici bolnice, a liječnička vizita morala se vršiti dva puta dnevno. Za njegovanje bolesnika postavljeno je posebno osoblje. Ova je bolnica radila neprekidno više od tri stoljeća i imala veliki ugled.

God. 1888. izgrađene su nove bolničke zgrade na Boninovu, do danas više puta nadograđene i povećane, pa čine jednu od naših najboljih bolnica u državi, a stara zgrada pretvorena je u ono što je najprije bila — u azil za starce i nemoćne.

Dubrovačko nahodište, osnovano god. 1432. već od svoga osnutka bilo je tako dobro organizovano, da se može smatrati našim prvim »rodilištem« i ujedno prvim pedijatrijskim bolničkim odjelom, odnosno prvim dispanzerom za novorođenčad. Kad je bolnički rad centraliziran na Boninovu (1888), postala je ova ustanova dječji odjel nove bolnice.

Razni manji hospitali, osnovani pored Domus Christi, ostali su zauvijek azili za siromahe, starce i nemoćne, ali o nekima od njih treba po nešto reći, kad se govori o bolničkim uređajima u Dubrovniku.

Dubrovački hospital, izgrađen blizu crkve sv. Nikole (a muro civitatis iuxta ecclesiam sancti Nicolai), povećan je 1357. jednim legatom vlastelina Nikole Lukarevića: »... si fiat hospitale in nostra terra infracedem annos«, što možda govori da je i njemu bila namijenjena neka bolnička služba. Hospitala fraternitatis sacerdotum, koji je bio azil ili konačište stranaca, prima 1544. godine legat Marina Rafe, »na ime pomoći siromašnim strancima koji tu odsjedaju«. Sigurno je bio neka vrsta bolnice za strance, jer mu malo kasnije (1587) Stjepo Radonjić ostavlja legat »za uzdržavanje bolesnika spomenutog hospitala«, a 1591. Niko Mioša nastoji da se tu osnuje bolnica za neizlječive bolesnike.

Dubrovačke bratovštine uzdržavale su do pada Republike na Pilama svoj »Ospedale dei poveri uomini e donne«, koji se kasnije zvao »Ospedale vecchio alle Pille presso la Tintoria« ili kratko »Stara bolnica«, ili se zvao »Ospedale ai sette scalini«. Godine 1691. imao je neugodnu ulogu, kad je iz njega buknuła kuga, nazvana »la peste delle serve«, jer su prve obobile služavke ove bolnice, koje su od svojih kuća iz Rijeke Dubrovačke ili iz Gruža donele bolest u grad. Kompleks zgrada ove bolnice još danas postoji u predjelu gdje su kožari bojadisali i preparirali kožu, a i stepenice su još tu. Bolnica je zatvorena kad je sav bolnički rad u Dubrovniku centraliziran na Boninovu (1888).

U ostalim dalmatinskim gradovima je situacija bila mnogo gora. Stari hospitali su dotrajali, a mletačka uprava nije dopuštala ni popravak starih ni podizanje novih. Zato su privatnici ostavljali zaklade za gradnju bolnica, ali se ni ove ostavštine nisu uvijek upotrebljavale za određenu svrhu. Tako je 1577. započela, a 1592. godine završena gradnja bolnice u Splitu, ali se ona poslije uopće ne spominje. Gradska je općina izgradila na Firulama mali azil za zarazne bolesti, čija zgrada i danas stoji, na brijeгу, među čempresima, u blizini monumentalne nove bolnice, kao dokument »nekoć i sada«. Braća Ercegovac osnovali su 1794. zakladu za novu bolnicu i podigli zgradu za nju, usred Kornarova bastiona. Zvala se Hospital sv. Lazara. Bila je za ono vrijeme vrlo lijepa, ali je bila bolnica samo kratko vrijeme, jer je brzo pretvorena u — kasarnu! Tek poslije ratnih nedaća na početku 19. stoljeća opet je pretvorena u bolnicu i dalje se razvijala, a 1872. pregrađena je i znatno povećana.

Zadarska bolnica, osnovana 1606. godine, pretvorena je odmah u vojnu bolnicu, istodobno kad su izgrađene vojne bolnice u Hvaru (1608) i nekim drugim mjestima, jer je postojala potreba za njima uslijed pomorskih ratova u 17. stoljeću. Iz istog uzroka biće kasnije otvorene i vojne bolnice u Splitu (1657), pa i u Šibeniku. Zadarska je 1751. i 1788. godine popravljena i nadograđena. Tek kad je 1803. za vojnu bolnicu uzeta zgrada bivšeg samostana sv. Nikole, zgrada zadarske bolnice odgovorila je svojoj pravoj svrsi i u njoj je otvorena opća civilna bolnica. Dok je u Zadru postojala Medicinska škola (1806—1811), u ovoj je bolnici održavana nastava anatomije i kirurgije (Đus pe dal 'Oro), interne medicine (Ambroz Kariboni), fiziologije i farmakologije (Oracio Pineli), te patologije i sudske medicine (Tomaso Pineli). Predavanja su bila praćena sekcijama lešina i kliničkim demonstracijama, tako da je u ovoj bolnici bio zapravo naš prvi medicinski fakultet. Uz ovu školu 1821. osnovana je i Državna primaljska škola. Stručni rad lijepo je napredovao, o čemu svjedoči činjenica da je u zadarskoj bolnici izvedena prva operacija sa eter-narkozom (11. III 1847), nepunih šest mjeseci poslije prve primjene ove metode u Bostonu, a tri mjeseca nakon prve primjene u Evropi. Iste godine izvedene su operacije sa eter-narkozom i u bolnicama u Dubrovniku i Splitu.

U toku 1807. godine uređena je novčanim prinosima građana, napose dr Ivana Visijanija, zgrada šibenskog hospitala i tako je u Šibeniku osnovana skromna građanska bolnica.

Providur Vincenzo Dandolo za vrijeme francuske vladavine pokušao je poboljšati nešto stanje u dalmatinskim bolnicama, ali nije za to imao novaca, pa je 1808. osnovao društvo »Javna dobrotvornost« za uzdržavanje i unapređivanje bolnica, a donio je i novi zakon o bolnicama. Međutim, njegovim odlaskom rad na tom polju je zaostao a poslije je i potpuno prekinut, te su bolnice dijelom propale a dijelom postale neupotrebljive. Bolničke zgrade u Kotoru, Hvaru i drugim mjestima morale su se napustiti. Tek 1880. riješeno je da se izgrade tri pokrajinske bolnice, te je tom radu odmah pristupljeno. Jedna od tih je već spomenuta dubrovačka na Boninovu, dovršena 1888, druga je novosagrađena bolnica u Arbanasima u Zadru, a treća je u Šibeniku, koja je pod vodstvom Bože Peričića (1865—1947) i Nikole Lalića (+ 1917) postala središte znanstvenog medicinskog rada u Dalmaciji.

U Istri na početku 19. stoljeća značajne su samo gradska bolnica u Puli sa 200, bolnica San Nazario u Kopru sa oko 150 postelja, te bolnice u Pazinu i Rovinju.

Riječki Hospital sv. Duha od svog početka, u 15. stoljeću bio je sklonište ubogih i bolesnika. U 18. stoljeću namješteni su liječnici sa stalnom plaćom. U radu su se istakli Feliks Barčić i Jakob Kosmini. God. 1822. bolnica dobiva nove zgrade zaslugom Ivana Kambrierija (1754—1838), a dolazi na glas kad u njoj Antun Grošić (1849—1926) uvodi preoperativnu dezinfekciju operativnog terena alkoholnom otopinom joda. God. 1922. bolnica seli u velike zgrade Pomorske akademije i god. 1955. postaje klinička bolnica Medicinskog fakulteta.

U Zagrebu je sredinom 17. stoljeća sagrađen glavni gradski hospital ispod Kamenitih vrata u Dugoj ulici. O gradnji nove bolnice počelo se raspravljati 1779. Da bi se prikupila potrebna novčana sredstva, ujedinjene su 1791. zaklade triju malih hospitala, a doprinos je dala i županija i neki

privatnici. Tako je stvorena zaklada »Hospital«. Godine 1794. započeta je gradnja nove bolnice na zemljištu isusovačkog vrta uz Harmicu (danas Trg Republike), na početku Ilice. Zgrada je, još nedovršena, bila adaptirana 1803. za smještaj ranjenika, ali je to trajalo kratko vrijeme. Zalaganjem biskupa Maksimilijana Vrhovca dovršena je i 1803. godine otvorena je bolnica, koja se zvala »Zakladna bolnica«. Prvi liječnik i organizator stručnog rada bio je Ivan Daubah (1765—1843). Upravu bolnice su vodili redovnici iz Požuna. U toj je bolnici 1812. kirurg Rudolf Lamprecht otvorio privatnu kiruršku školu, ali je ona bila kratkoga vijeka. Značajno je da Josip Fon (1846—1899) uvodi Listerovu antisepsu i 1878. izvodi u ovoj bolnici prvu ovariotomiju, a time i prvu laparotomiju u Hrvatskoj.

Stara zgrada je iz urbanističkih razloga i jer je dotrajala, srušena god. 1930. i nova bolnica sagrađena na Rebru, gdje je pretvorena u neke klinike Medicinskog fakulteta, jer cijeli fakultet ni do danas nije uspjelo izgraditi na širokom brijegu (Šalati), kako je kod osnutka fakulteta god. 1917. bilo zamišljeno i gdje su već izgrađeni neki zavodi i klinike za fakultet.

Od posebnih bolnica treba spomenuti bolnicu za sifilis u Pakracu, bolnicu za »škrljevo« u Kraljevici (1818—1859), prvu našu Zaraznu bolnicu (Kužnu bolnicu) na Gubčevoj Zvijezdi i ortopedsku bolnicu na sv. Duhu u Zagrebu, te mnoga lječilišta za tuberkulozu.

Kada se govori o jugoslavenskim bolnicama, nesumnjivo je od interesa da se ukaže i na osnivanje srpskih bolnica na teritoriji današnje Vojvodine. One su značajne za historiju jugoslavenske medicine ne samo kao pojava koja govori da se naš narod sam morao starati o svom zdravlju kada to nije htjela Austrija, već su one odigrale i važnu ulogu pri stvaranju gradskih austrijskih bolnica u tim krajevima. Od njih treba spomenuti slijedeće: u Zemunu — osnovana 1768. godine, u Subotici — 1751, u Novom Sadu — 1730, Sremskim Karlovcima — 1783, Vršcu — 1779, Somboru — 1789. godine itd.

I u Sloveniji su gradski i samostanski hospitali služili za ubožnice, nahodišta i skloništa za putnike. Gradski hospital u Ljubljani osnovan je 1345, novčanim doprinosima kraljice Elizabete i ljubljanskih trgovaca. No i prije toga bilo je sličnih ustanova u gradu. Održao se do kraja 18. stoljeća. Imao je 20 postelja.

U Mariboru je gradski hospital utemeljio pisac Benedikt Moter svojom zakladnicom od 1348, pod nazivom »Meščanski špital«. Bio je i ostao ubožnica. Iz njega se 1891. razvila Mestna hranilnica, a 1945. godine Dom onemogućih.

Oko sredine 14. stoljeća osnovali su celjski grofovi hospital nedaleko od Celja, valjda na sjevernoj strani kod crkve sv. Duha. Godine 1459. taj je hospital preseljen u grad, a u 16. stoljeću sagradili su celjski građani novi špital sv. Elizabete.

U Laškom je Ivan Mauzenrajter osnovao tzv. Stari špital, početkom 15. stoljeća, a Ivan Valvasor 1560. tzv. Novi špital.

Hospital se spominje u Novom Mestu (1428), Metliki (1493), Kamniku (1495), a sredinom 16. stoljeća u Kranju i Krškou.

Na važnim putevima i gorskim prijelazima bili su hospitali za putnike i unesrećene — kartuzijanski špital sv. Antuna na prijelazu iz Tuhinjske u Motnišku dolinu, pa hospital kod Nevljica pri Kamniku, hospital na Ljubelju

i kod Hrušice na Krasu i dr. Nazivi naselja Špital, Spitalič, Špitalska Cerkev i sl. govore da je u tim mjestima valjda nekada bio »špital«, hospital, iako o tome nema dokumenata.

U pojedinim samostanima bile su infirmerije, bolesničke prostorije — u Stični, Kostanjevici i Bistri.

Vjerojatno je još iz vremena križarskih ratova postojao leprozorij u Ljubljani. On je kasnije postao hospital Njemačkog viteškog reda i održao se sve do druge polovice 18. stoljeća. Sklonište za gubavce osnovano je i na Rožniku (Cankarovu vrhu) kod Ljubljane (1453).

U Ljubljani je 1555. car Ferdinand I osnovao tzv. Cesarsku bolnicu, koja je najprije bila smještena u starom augustinskom samostanu kraj sv. Jakoba, a oko 1700. preseljena u novu zgradu na budućem Napoleonovom trgu. Mogla je primiti oko 30 bolesnika, a služila je uglavnom za nemoćne vojnike i idrijske rudare. Godine 1586. osnovao je gradski magistrat, uz pomoć kranjskih staleža, bolnicu za sifilistične bolesnike, nazvanu Lazaret. Radila je do prve polovice 18. stoljeća, a nalazila se na mjestu gdje je danas Medicinski fakultet.

Bolnica u pravom smislu riječi otvorena je u Ljubljani 1786. pošto je car Josip II izdao nalog Milosrdnoj braći iz Trsta da otvore »Civilnu bolnicu« u zgradi bivšeg samostana »bosih augustinaca« na Dunajskoj cesti. Tom prigodom samostanska je zgrada temeljito pregrađena, ali je gradnja dovršena potpuno tek 1789. Milosrdna braća vodila su bolnicu do 1811, kad je bolnicu preuzela gradska uprava kao građansku bolnicu. U toj tzv. civilnoj bolnici bilo je sjedište Medicinsko-kirurškog liceja, a u vrijeme francuske okupacije uređena je i Medicinska klinika. Radom u bolnici istakli su se kirurg Vinko Kern (1760—1829) i internist Fran Viljem Lipič (1799—1845).

God. 1895. dovršena novogradnja služi od god. 1918. za kliničku bolnicu Medicinskog fakulteta.

Mariborski Meščanski špital, osnovan još 1348, ostao je — kako je prije rečeno — uvijek samo ubožnica, a prava građanska bolnica (Mestna bolnišnica) otvorena je 1799. u maloj zgradi, te je 1855. preseljena u današnju na Tržaškoj cesti. Koncem 19. stoljeća povećana je nekim specijalnim odjelima i dograđeno je nekoliko bolničkih paviljona, te i danas radi.

Gradski hospital u Celju postao je bolnica 1824, jer je tada uz ubožnicu uređen bolnički odjel sa 26 postelja za akutne bolesnike.

U Bosni i Hercegovini nema bolnica prije 19. stoljeća. Prva veća stalna bolnica osnovana je 1866. u Sarajevu. Sagrađena je u doba velikog vezira Osman-Topal-paše, koga je na to nagovorio njegov liječnik Jozef Kečeta. Troškove gradnje i održavanja bolnice snosio je Husref-begov vakuf, pa se bolnica zato i zvala Vakufska bolnica. Imala je 32 postelje i posebne odjele za bolesnike i bolesnice. Uz bolnicu bila je ambulanta i apoteka. Bolnicu je vodio stalni liječnik. Bolesnici su se liječili besplatno. Za ono vrijeme sve je to bilo vrlo moderno. Godine 1882. preuzela je bolnicu zemaljska vlada i stvorila od nje Zemaljsku bolnicu, pošto ju je temeljito obnovila i proširila za 70 postelja. Ova je bolnica 1894. preselila u nove zgrade na Koševu, a u nekadašnjoj Vakufskoj bolnici otvoren je Zavod za duševne bolesnike, koji je ovdje radio sve do osnivanja specijalnog odjela za duševne bolesnike u Zemaljskoj bolnici.

U Sarajevu je još 1865. osnovana Vojna bolnica, koja je s vremenom znatno proširena, pa još danas služi svojoj prvotnoj namjeni i stekla je veliki ugled.

Godine 1935. osnovana je u zgradi bivšeg Uboškog doma Gradska bolnica.

Veliki broj bolnica po Bosni i Hercegovini izgrađen je odmah poslije austrijske okupacije gotovo u svim većim mjestima.

U Srbiji je radila za vrijeme austrijske vladavine austrijska civilna bolnica sv. Jovana (1718—1737) u Beogradu.

Prva novija bolnica u Srbiji otvorena je zaslugom Jevrema Obrenovića 1826. godine u Šapcu. Bila je smještena u jednoj privatnoj kući, a imala je samo dvije sobe, ali je već od njenog osnivanja ovdje radio stalni liječnik. Kad je hatišerifom od 1830. odobreno građenje bolnica u Srbiji, otvorene su prve srpske državne bolnice u Velikom Gradištu i Svilajncu (1832) i u Požarevcu (1833), a osnivanjem garnizona (1836) nastaju vojne bolnice u Kragujevcu, Požarevcu i Beogradu.

Sredinom 19. stoljeća osnovano je u Srbiji nekoliko bolnica za liječenje sifilisa i kožnih i zaraznih bolesti. Prva takva bolnica otvorena je u Kruševcu (1838). U Kragujevcu je 1844. osnovana »Privremena bolnica za uboge bolesnike od veneričeskih i drugih prilepčivih bolesti«. Magister kirurgije Šauengel, okružni liječnik u Gurgusovcu (Knjaževcu), imao je svoju privatnu bolnicu za liječenje sifilističara. Ovdje je, na inicijativu građana, 1851. podignuta lijepa zidana bolnica sa 24 kreveta za liječenje ovih bolesnika. Upravnik i bolnički liječnik bio je Gojko Marković, seljak iz okolice Požarevca, koji je liječio pomoću pučke medicine i iskustva što ga je stekao u turskom zarobljeništvu. To je bila jedna od najbolje uređenih bolnica u Srbiji. Spalili su je Turci 1876. Godine 1853. bilo je u Srbiji 9 okružnih bolnica, koje je narod zvao »sifilistične«, no to su u stvari bile opće građanske bolnice, a za suzbijanje sifilisa osnovane su posebne dvije pokretne bolnice. Grčki ranarnik Kaparis otvorio je 1860. bolnicu u selu Sklapnici kraj manastira Studenice, koja je premještena u Rašku i zatim u Kraljevo, gdje je 1864. zatvorena.

Prva bolnica za duševne bolesnike osnovana je u Beogradu 1861. pošto su donesena »Pravila o ustrojenju doma s uma sišavših«. Bila je na Vračaru u jednokatnoj zgradi, koju je davno prije (1824) sagradio liječnik Vito Romita. Bolnica je u početku imala 25 kreveta, a prvi liječnici bili su Florijan Burg i Mladen Janković. Zakonom od 1881. dobila je naziv Bolnica za duševne bolesti, a 1931. proširen je njen kapacitet na 600 postelja.

Za smještaj duševnih bolesnika služile su još bolnice u Kovinu (1924), u Toponici kod Niša (1927) i u Jaša-Tomiću.

Godine 1866. otvorena je u Šapcu nova Okružna bolnica.

U Beogradu je 1867. podignuta Varoška okružna bolnica sredstvima iz fonda u koji su ulagali grad i okrug Beograd. Bolnica je sagrađena u Vidinskoj ulici, na zemljištu koje je poklonio Vučić Perišić. Imala je dva kata i 120 kreveta. Zakonom od 1881. nazvana je Opšta državna bolnica. Tada je imala 5 bolničkih odjela. Godine 1902. podignuta je nova zgrada za akušersko-ginekološki odjel, a 1907. još 4 prizemna paviljona za kirurški odjel i jedan za dječji odjel, za prosekturu i više pomoćnih zgrada. Godine 1914.

podignuta je zgrada za grudne bolesti. Po osnivanju Medicinskog fakulteta (1919), u sklopu bolnice na Vračaru uređene su prostorije za klinike i znanstvene institute, te je to danas najveći kompleks bolničkih zgrada i klinika u državi.

Beogradska vojna bolnica bila je u 19. stoljeću smještena u staroj zgradi kraj Cvetnog trga, a 1909. preselila se u nove na Vračaru, izgrađene po paviljonskom sistemu. Sav ovaj kompleks i dalje je proširivan i dograđivan, te se ovdje danas nalazi Vojna medicinska akademija.

Godine 1875. bilo je u Srbiji 11 civilnih bolnica, ali su te bolnice većinom u neprikladnim prostorijama i nisu dobro opremljene. No, veliki napredak je u tome što su bolnicama upravljali diplomirani liječnici. Zaslugom Vladana Đorđevića (1844—1930) donet je 1881. Zakon o uređenju sanitetske struke i o čuvanju narodnog zdravlja, kojim je bila normirana bolnička služba, a svi ranije osnovani bolnički fondovi stopljeni u jedan. Tako su, zahvaljujući tome razdoblju od 1881—1884, izgrađene dobre paviljonske bolnice u Smederevu, Valjevu i Požarevcu, 1878. godine u Prokuplju, 1886. u Nišu, Vranju i Pirotu, a 1893—1894. u Aleksincu i Boljevcu. U Cupriji je 1905. podignuta bolnica sa 5 zgrada, dobrim higijenskim uređajima i posebnim izolacionim paviljonom. Osim toga, izgrađene su bolnice u Svilajncu, Raškoj i Ljuboviji (1908), Loznici (1912), Jagodini (1914), Topoli (1915), Nišu, Čačku i Zaječaru. Poslije prvog svjetskog rata dovršena je izgradnja bolnica u Pirotu i Užicu, a između dva rata još nekoliko bolnica — na primjer, u Kragujevcu (1923).

Beograd dobiva 1928. veliku bolnicu za zarazne bolesti, 1932. bolnicu za grudne bolesti, 1934. novu gradsku bolnicu, a već 1919. godine izgradila je engleska misija posebnu Englesko-srpsku dječju bolnicu, dok je na Dedinju podignuta, priložima uglavnom stranih darovatelja, specijalna bolnica za žene i djecu.

Specijalna bolnica za tuberkulozu izgrađena je u Sremskoj Kamenici, a posebna rudarska bolnica u Boru (1920).

Dok je 1826. u Srbiji postojala samo jedna bolnica (u Šapcu), 1875. ima ih 11 sa nekoliko stotina postelja, 1920 — već 50, sa oko 6.300 postelja, 1939 — 76 sa preko 10.000 postelja, a 1952 — 96, sa blizu 20.000 postelja.

Najstarije bolnice u Crnoj Gori spominju se u Kotoru, sv. Duha — 1350. godine, sv. Krsta — 1372, a Mletačka vojna bolnica 1668. Prve dve osnovale su esnafske organizacije kotorskih građana. U novije vrijeme prva bolnica u Crnoj Gori osnovana je 1872. godine (Bolnica Danila I) na Cetinju. Ona je bila smještena u većoj privatnoj zgradi na kat, sa skromnim bolničkim uređajem, nabavljenim od poklona koje je narod slao u dvor povodom rođenja prijestolonasljednika. U njoj je 1875. radila sanitetska misija iz Rusije i u nju su smješteni ranjenici s hercegovačkog bojišta. Po odlasku sanitske misije iz Crne Gore ostala je dosta velika bolnička oprema, koja je popunjena opremama ostalih ruskih vojnih misija diljem zemlje, te je tako inventar bolnice znatno pojačan. (U ratu 1875—1878. osnovane su privremene bolnice u Grahovu, Župi Nikšićkoj, Njegušima, Biljardi i Danilovgradu.) Bolnicu na Cetinju dotjerao je donekle i Božidar Perazić, koji je proširio njen kapacitet na 50 postelja, uredio operacionu dvoranu i nabavio moderan autoklav; za asistenciju uvježbao je bolničare iz naroda, a i bolničarke su također bile crnogorske seljakinje, koje je on naučio bolničarskom poslu.

Druga stalna bolnica otvorena je u Nikšiću 1887, a nazvana je po knjezinji Zorki; postojala je samo 7 godina.

Kratko vrijeme radila je i bolnica na Orjoj Luci u Bjelopavlićima.

Na inicijativu kneza Nikole, prikupljeni su dobrotvorni prilozima za izgradnju Doma za umobolne, te je on podignut 1904. u Danilovgradu. Njime je do 1907. upravljao jedan seljak, i može se reći da je dobro upravljao, a tek je onda tu dužnost preuzeo liječnik Jovan Kujačić.

Godine 1910. osnovana je bolnica u Podgorici (Titogradu).

U razdoblju između dva rata bila je na području Crne Gore samo jedna državna bolnica na Cetinju, koja je proširena i dograđena, sa kapacitetom od 100 postelja, a imala je tri stalna liječnika. Osim toga, bilo je 6 bolnica: u Beranima, Bijelom Polju, Kolašinu, Nikšiću, Podgorici i Pljevljima. Godine 1952. u NR Crnoj Gori bilo je ukupno 12 bolnica sa oko 1.500 postelja.

U Makedoniji je prije 1918. postojala samo Vojna bolnica »Polumesec« u Skoplju i nekoliko lazareta u garnizonskim mjestima, a poslije prvog svjetskog rata Vojna bolnica u Skoplju pretvorena je u građansku, te je u više navrata povećavana i 1947. podijeljena na specijalne odjele. Raspolažući sa preko 1.000 postelja, postala je klinička bolnica Medicinskog fakulteta.

U ostalim većim mjestima Makedonije (Bitolj, Štip, Ohrid) pregrađene su pojedine kuće u male opće bolnice, u kojima su radili sreski liječnici. Godine 1939. bilo je 9 takvih bolnica sa oko 800 postelja, a od god. 1952. Makedonija ima 23 bolnice sa ukupno preko 3.500 postelja.

Epidemije su zadavale na našem teritoriju oduvijek mnogo briga.

O epidemijama gube i kuge biće posvećene posebne rasprave. Ovdje neka bude spomenuto tek to, da je Dubrovnik god. 1377. osnovao prvu karantenu na svijetu.

Protiv crnih kozica (velikih boginja, variola vera) primijenjivalo se cijepjenje već odavna, i to po staroj kineskoj metodi — gnoj iz pustula bolesnika na posebni način prepariran je ili isušen, ili su kraste isušene i isitnjene u prah, a ovaj prah upuhavan djeci u nos bambusovom trskom. U indijskoj medicini nalazi se već i kalemljenje, cijepjenje, inokulacija, gdje se ostrim iglama, ili srebrnim malim nožićima gnoj iz pustula urezivao djeci ili odraslima na raznim mjestima tijela, čak i na licu, protiv oboljenja od crnih kozica. Ovakva metoda bila je poznata već odavna i na Bliskom istoku, pa je prodrila i u naše krajeve. Donijeli su je turski hećimi, prihvatili naši narodni ljekari — samouci, a kasnije i svećenici i drugi narodni liječitelji.

I mnogi naši liječnici poznati su kao iskusni variolatori. Poverini inokulirao je u Istri, Vinko Kern u Ljubljani, a napisao je i djelo »Navuk od kosa« (1799). Kasnije je bio profesor na bečkom Medicinskom fakultetu, te se i tamo proćuo zbog ovog lijećenja. U Beću je vršio inokulaciju i Ivan Golubić, kasnije varaždinski fizik, koji je 1799. godine napisao djelo »Opservatio circa insitionem variolarum institutam«, koje je ostalo u rukopisu, te se danas čuva u zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici.

Preokret u ovoj terapiji ili profilaksi nastao je usvajanjem vakcinacije koju je prvi put primjenio Edvard Džener, 14. V 1796. u Berkliju u Engleskoj. Dženerova vakcinacija brzo je iz Engleske prodrila u Beč, gdje se za nju naročito založio Luidi Aloizio Karenio, koji je napisao i mnoga djela o

načinu ovog cijepjenja, među kojima »Istruzioni del dott. Careno sulla vaccina« (1801). On je limfu slao i fiziku Luefu u Varaždin i Luki Stuliju u Dubrovnik. Ovi su već 1801. godine naveliko primijenjivali vakcinaciju, a Stuli je 1808. postao i nadzornik cijepjenja, pored toga što je bio dubrovački fizik i ravnatelj bolnice, te je preveo Karenove »Istruzioni« i izdao u Dubrovniku 1805. godine talijanski original i uz njega hrvatski prijevod (»O scesciam i prisadu od krave«) pod zajedničkim naslovom »Istruzione sulla vaccina del dottore Luigi Careno«. Iste godine izašlo je i drugo izdanje knjige, što je znak da je prvo bilo brzo razgrabljeno. Stulijeva uputa o vakcinaciji je posljednja štampana knjiga slobodne Dubrovačke republike! Stuli je u Dubrovniku imao dosta neprilika, jer je protivnik vakcinacije bio ta- mošnji liječnik dr Dadić.

O vakcinaciji u drugim našim krajevima znamo iz mnogih povijesnih bilježaka u periodu prvih početaka vakcinacije. Tako Žan de Karlo u svojoj knjizi »Opažanja i iskustva o vakcinaciji«, izdatoj 1802. godine, kaže na str. 28. da je varaždinski plemić Baltazar Nikola Bedeković, gospodar Kamora i Štefanca, dao cijepiti djecu od 149 obitelji svoje gospoštije Štefanec, a u županijskoj skupštini stavio prijedlog da se uvede obavezno cijepjenje.

Ceranički vlastelin Andrija Marković de Cernek nabavio je 10. VI 1803. za požešku županiju 6 lanceta natopljenih limfom kravljih boginja i uputu za cijepjenje.

U zagrebačkoj županiji naveliko se cijepilo već u to doba.

Liječnici koji su cijepili dobili su od vlade u Zagrebu službene upute »Institutiones vaccinationes«, a i kasnije su izdate razne upute o tom cijepljenju — na primjer, »Praecepta instituendam vaccinationem« (1818) i »Vorschriften für ärztliche Kuhpockenimpfung« (1813. i 1836.), sva tri propisa još i na hrvatskom jeziku. »Prepisi za likare y van vrachitele kraleztva Yugerzkoga koji ceplenye kravjih kóz zverchavati seliu«, izdati su kasnij, u Budimu 1825. Međutim, 1817. u Splitu je izašla uputa »Compendio di alcuni usitati metodi e altri evvertenze cui giova aver riguardo nell' inesto vaccina« (Priručnik nekih uobičajenih načina i druge upute, na što treba paziti kod cijepjenja pomoću kravljih boginja).

Vakcinacija je propagirana prijevodom vrlo dobre knjižice erdeljskog fizika i protomedika Mihajla Nojštadtera. Jedan takav prijevod izašao je u Zagrebu 1804. u dva izdanja, kajkavskom i štokavskom, zauzimanjem biskupa Maksimilijana Vrhovca. Kajkavski nosi naslov »Kratki navuk od czeplenya kóz kravjih... u horvatzki jezik preneshen...«, a štokavski nosi naslov »Kratki nauk od ucipanya kozah kravjih«. Drugi je prijevod izašao 1805. na Rijeci, zalaganjem riječkoga biskupa Ježića, a nosi naslov »Varhu navlacenja kravkozicah«.

Godine 1804. izdao je u Budimu Jos. Putnik, rodom iz Novog Sada, profesor Bogoslovije i vladika u Pakracu prijevod jednog djela nepoznatog pisca pod naslovom »Nastavlenije o kravjih ospah radi upotreblenija prirodnih ospic«.

Godine 1817. izdato je u Budimu »Kratko poučeniye o hranitelnim boginjama«. To je prijevod djela peštanskog profesora Franza Riter fon Benca. Pisano je na mađarskom, a objavljeno istodobno na više jezika; na njemačkom ima naslov »Kurzer Unterricht über den Ursprung, die Natur und die Impfung der Masern«. Upravna vlast dala je prevesti ovo djelo na sve jezike

koji su se upotrebljavali tada u Mađarskoj. Na srpskohrvatski preveo je ovo djelo Pavle Berić, rodom iz Mola u Bačkoj, koji je tada studirao pravo u Pešti.

Godine 1818. izdato je u Budimu »Kratko poučeniye o kalemleniju kravli boginja«; to je prijevod jednog djela mađarskog pisca Karola Šatmarija, a prevodilac nije poznat.

Godine 1825. preveo je jednu uputu M. Nagy i štampao u Pešti, a iste godine, 1825, promovirao je u Beču za doktora medicine Zagrepčanin Franjo Folnegović, kasnije znameniti liječnik, javni radnik i političar, sa disertacijom »De vaccinationis valore«, posvetivši je zagrebačkom Kaptolu.

Prema podacima što ih je objavio Tihomir Đorđević, cijepjenje je prvi put u Srbiji primijenjeno 1821. godine; zatim je 1822. cijepljen Obren, sin Jovana Obrenovića, a pet godina poslije toga cijepio je dr Vito Romita malog Mihaila, sina kneza Miloša u Požarevcu (1826). Od 1839. izdavane su upute o cijepljenju, u kojima se, među ostalim, zabranjuje stara i zastarjela vario- lacija i propagira se vakcinacija. Ovakva je uputa najprije izdata (1839) u Srbiji, a kasnije (1840) i u Dubrovniku i drugdje. Na taj način odbačeno je cijepjenje »s ruke na ruku« (humana limfa) i uvedeno animalno cjepivo. U Dubrovniku je to bilo određeno pošto je 50 djece u Šipanu obolilo od sifi- lisa, jer je cjepivo uzeto s ruke jednog prividno zdravog djeteta, a nije utvr- đeno da boluje od sifilisa. To je jedna od poznatih epidemija sifilisa koje su dovele do definitivnog uvođenja animalne limfe.

Obavezna vakcinacija najprije je uvedena na području današnje Vojvo- dine (1876), zatim u Srbiji — Zakonom o zdravlju (1881), u Hrvatskoj i Sla- voniji (Zakonom 1890. i Provedbenom naredbom 1893), u Bosni i Hercegovini (1913). Godine 1918, odnosno u ožujku 1919, proširen je srpski zdravstveni zakon i s njim obavezna vakcinacija na cijeli teritorij SHS, a taj je zakon u Sloveniji i Dalmaciji stupio na snagu 1921.

Uporedo s jačom provedbom vakcinacije počelo se kod nas proizvoditi i cjepivo. To je započeo dr Henrik Papai u Sarajevu (1889), pa dr Sehlik u Bjelovaru, a Zemaljski zavod za proizvodnju animalnog cjepiva uredio je u Zagrebu 1893. dr Adolf Fodor. U Nišu je 1900. godine, inicijativom dr Lj. Stojanovića, tamošnjem Pasterovom zavodu dodat odjel za proizvodnju vakcina.

Kada se govori o medicinskim školama u srednjem vijeku kod Jugoslo- vena, nesumnjivo je od interesa da se ukaže na Medicinsku školu koja je postojala u XIV stoljeću u Srpskoj bolnici u Carigradu pri Prodromovom manastiru koji je osnovao Stefan Uroš II Nemanjić, a gdje su držali preda- vanja čuveni bizantski profesori J. Hortosman i J. Amgimapulolos.

Najstarija medicinska škola otvorena je u Ljubljani pri Jezuitskom kole- giju, koji je osnovan 1596. s Filozofskim i Teološkim fakultetom. Početkom 18. stoljeća dobio je katedru anatomije i kirurgije, 1753. Primaljsku školu. Međutim, 1762. obrazovana je i »Accademia operosorum«, koja je imala i me- dicinsku sekciju, a njen član bio je i Markus Gerbecijus. Poslije ukidanja jezuitskog reda 1773. kolegij je pretvoren u Licej na kojem su se proslavili mnogi znameniti ljudi: Magister kirurgije i porodništva Baltazar Hak (1740—1815) predavao je anatomiju, kirurgiju i porodništvo; kirurg Vinko Kern (1760—1829) postao je kasnije profesor kirurgije u Beču. Katedre

medicinskih predmeta jedno vrijeme su ukidane, pa su premještane u Innsbruck, ali, na prijedlog Kranjskih zemaljskih staleža, ovo je obustavljeno, a 1788. obnovljen je Filozofski i 1791. Teološki i Medicinsko-kirurški fakultet. Ovi su fakulteti za vrijeme francuske vladavine znatno napredovali, ali ih je kasnije Austrija, 1850, ukinula. Od Medicinskog fakulteta ostala je samo Primaljska škola, kao najstarija škola na slavenskom jugu. Godine 1919. osnovan je Univerzitet u Ljubljani i odmah i njegov Medicinski fakultet. Farmaceutski tečaj zasada je u sklopu Prirodoslovnog fakulteta.

Godine 1806. otvoren je Licej (mudrouccionicza) u Zadru. Rektorom je postao fra P. Aleardi. U Liceju su se učili razni »zanati«, pa su za to bile određene posebne škole, kao fakulteti: Liječnička, Viša i niža kirurška, Apotekarska, Inženjerska, Agronomska i Pravnička. Medicinska je škola u pravom smislu riječi otvorena 1807/8, kad je dobila i posebno ustrojstvo. Ovaj Licej, kao i ljubljanski, za vrijeme francuske vladavine pretvoren je u Centralnu školu, a fakulteti su modernizirani i dobro uređeni. Botniku i prirodopis predavao je Amroz Kariboni, kemiju, kirurgiju i porođništvo Jakov Tomazini, anatomiju i kirurgiju Đusepe del 'Oro, fiziologiju i nauku o lijekovima Tomazo Pineli, opću i farmaceutsku kemiju Karlo Binjani, a patologiju i sudbenu medicinu Oracio Pineli. Godine 1811. promovirao je jedan liječnik i dva farmaceuta (ovi su nazivani liekoprodavaoci farmaceutika). Na žalost, škola je uskoro poslije toga ukinuta, a 1818. osnovana je zadarska Primaljska škola, koja je radila sve do talijanske okupacije 1918, pa je onda ukinuta, ali je odmah po oslobođenju nanovo otvorena.

God. 1917. osnovan je moderni medicinski fakultet u Zagrebu, a god. 1919. naš najveći medicinski fakultet u Beogradu.

Poslije oslobođenja osnovani su medicinski fakulteti na univerzitetima u Sarajevu i Skoplju, a posebni fakulteti na Rijeci i nedavno u Novom Sadu i Nišu.

L I T E R A T U R A

- ¹ Bazala V., Povijesni razvitak medicine u hrvatskim zemljama, Zagreb, 1943. — ² Bazala V., Povijesni razvitak bolnica, Lij. vjes. 64, 1942, 53—55. — ³ Čučković D., Vjesnik ljekarnika, 1942, 10—12, 1—19 (s. o.). — ⁴ Đuričić A. i Elazar S., Pregled istorije farmacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1958. — ⁵ Fisković C., Splitski lazaret, Izdanja Muzeja grada Splita, Split, 1953, 4, 5—36. — ⁶ Grmek M. D., Medicina na području Jugoslavije u srednjem vijeku, Zbornik radova Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva, knj. II, Beograd, 1960, 198—206. — ⁷ Grmek M. D., Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od predpovijesnih vremena do XII stoljeća. Iz hrvatske medicinske prošlosti, Zagreb, 1954, 35—63. — ⁸ Grmek M. D., Bolnice, Medicinska enciklopedija, 2, 212—222. — ⁹ Jeremić R., Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama do kraja XIX vijeka, Zagreb, 1935. — ¹⁰ Kovjanić R. i Stjepčević I., O lekarima, apotekarima i apotekama staroga Kotora, Narodno zdravlje, 1954, 7—8, 232—240. — ¹¹ Pintar I., Zgodovina medicine, Ljubljana, 1955. — ¹² Radimir M., O apotekama i apotekarima Boke Kotorske, Farmaceutski glasnik, 1957, XIII, 1, 44—47. — ¹³ Stanojević V., Istorija medicine, Beograd, 1933, 1001—1077. — ¹⁴ Škarica M., Zadarski liječnici, Radovi JAZU u Zadru, knj. 2, 141—169. — ¹⁵ Škarica M., Primaljska škola u Zadru, Spomenica, Zadar, 1951. — ¹⁶ Tartalja H., Apotekarstvo, Medicinska enciklopedija, 1, 519—524. — ¹⁷ Taler L., Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od god. 1770—1850, Karlovac, 1927. — ¹⁸ Velnić V. J., Hrvatski medicinski spjev Ignacija Akvilinija iz god. 1705,

- Iz Hrvatske medicinske prošlosti, Zagreb, 1954, 35—63. — ¹⁹ Velnić V. J., Apotekarsko zakonodavstvo u statutima dalmatinskih gradova, I kongres farmaceuta Jugoslavije, Zagreb, 1954, 177—184. — ZBORNICI: Iz hrvatske medicinske prošlosti, Zagreb, 1954. — Kulturni život staroga Kotora, Cetinje, 1957. — 600-godišnjica zagrebačkog ljekarništva, Zagreb, 1955. — I kongres farmaceuta Jugoslavije u Dubrovniku 1952, Zagreb, 1954. — Zbornik radova II kongresa farmaceuta Jugoslavije, Beograd, 1956. — Dubrovačko pomorstvo, Dubrovnik, 1952. — Zbornik radova II naučnog sastanka istoričara medicine, farmacije i veterinarstva u Beogradu 1955, Beograd, 1957. — Zbornik radova Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva, knj. II, Beograd, 1960. — Zbornik radova Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva, knj. III, Beograd, 1961. — Radovi V naučnog sastanka Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva, Sarajevo, 1961. — Radovi VI naučnog sastanka Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva, Beograd, 1961.

PROLEGOMÈNES A L'HISTOIRE DE LA CULTURE SANITAIRE DES PEUPLES DE YOUGOSLAVIE

Vladimir BAZALA

Les Slaves méridionaux, après leur immigration dans les Balkans, ont rencontré une sphère de culture des peuples autochtones, qui a eu, entre autres, sa culture médicale, qui ne s'est pas différenciée de la culture sanitaire des Romains, resp. des Byzantins, dans les autres contrées de l'Empire. La preuve de tout ceci sont les nombreux monuments historiques découverts sur le territoire de la Yougoslavie. Ils nous indiquent l'existence des médecins de villes, d'installations hygiéniques etc. De tout ceci provient le fait que la culture sanitaire des Yougoslaves ne s'est pas développée seulement sur les bases de la médecine laïque empirique slave, mais aussi sur celles de la culture sanitaire des peuples autochtones des Balkans, qui a, entre autres, porté en soi des éléments importants de la médecine hippocrato-galénique. Après le Xe siècle, quand la domination byzantine aura disparue, à cause de la création des états slaves indépendants dans les régions du sud-ouest, — dans ces contrées de la Yougoslavie la médecine se développera constamment sous l'influence de la médecine occidentale, et, en premier lieu, de la médecine italienne. Dans les régions centrales et celles du sud-ouest, la médecine yougoslave aura seulement dans ses branches auxiliaires un caractère byzantin, en général, tandis que ses disciplines pratiques seront sous une forte influence de la médecine occidentale, qui se propageait dans ces régions par l'intermédiaire de Dubrovnik et de Kotor. Le développement de la médecine chez les Yougoslaves a été étroitement uni à la situation politique. Pendant que dans les contrées, qui seront tombées sous la domination de la Vénétie, la médecine aura continué à se développer sans obstacles, l'essor de celle-ci, dans les régions sous le joug des Turcs, sera complètement interrompu. Jusqu'à cette période, dans ces régions avaient été créés des monuments de culture sanitaire importants, parmi lesquels, indubitablement, a été le principal, le *Codex médical de Hilandar*, qui, entre autres a contenu la pharmacopée serbe complète, écrite dans la langue nationale, et qui a apparu,

très vraisemblablement, à la fin du XIVe siècle. Les hôpitaux yougoslaves les plus anciens ont été fondés à Hilandar, en 1200; à Studenica, en 1208; à Kotor — 1350, Kopar — 1262, Dubrovnik — 1317, Koprivnica — 1345, Zagreb — 1357, Split — 1577, Hvar — 1608, Beograd — 1402, etc. Les plus anciennes pharmacies de villes sont mentionnées à Radlje (Marenburg), en 1251; à Trogir, en 1271, Zadar — 1289, Kotor — 1326, Rab — 1334, Zagreb — 1355, etc. La médecine scientifique des Yougoslaves prendra surtout un grand essor dans les régions du nord-ouest de la Yougoslavie et; ensuite, dans celles du nord et du centre. Ceci aura lieu sous l'influence de la philosophie instructive qui trouvera, en ce temps, un grand nombre d'adeptes parmi les Yougoslaves, qui, à leur tour, auront en même temps éveillé non seulement un plus grand intérêt pour les études des sciences biologiques, mais aussi pour la composition des écrits médicaux dans la langue nationale. Après cette période, la médecine chez les Yougoslaves se développera dans le même sens que chez les autres peuples d'Europe.

INTRODUCTION TO THE HISTORY OF HEALTH CULTURE OF THE YUGOSLAV PEOPLE

Vladimir BAZALA

The southern Slavs, on settling in the Balkans, came to the cultural area of the natives of these parts who, among other things, had a medical culture of their own which did not differ from the health culture of the Roman or Byzantine subjects in other provinces of the Empire. All this is proved by numerous historical monuments discovered on the Yugoslav territory. They point to the existence of city doctors, sanitary appliances etc. It may be concluded from that fact that health culture among the Yugoslavs did not develop on the ground of the lay empiric medicine of the Slavs alone, but also of the health culture of the native tribes which contained considerable elements of the medicine of Hippocrates and Galen. After the 10th century, when the Byzantine administration in the south-western parts disappeared upon the foundation of the independent Slav states, medicine developed in these regions of Yugoslavia under the influence of occidental medicine, primarily Italian. In the central and south-western parts of Yugoslavia the character of Byzantine medical science was preserved in the auxiliary branches of medicine, whereas in practical disciplines there was felt a strong influence of occidental medicine which reached these parts through Dubrovnik and Kotor. The development of medicine among the Yugoslavs was closely connected with the political circumstances. While in the regions dominated by Venice medicine developed on freely, in those under Turkish government every further development of medicine was checked. Prior to that period some very

important documents of medical culture had appeared in these parts, the greatest of which was undoubtedly the Medical codex of Hilandar which, among other things, contained a complete Yugoslav pharmacopoeia written in the language of the people and which was most probably composed by the end of the 14th century. The oldest Yugoslav hospitals were founded at Hilandar in 1200, Studenica in 1208, Kotor in 1350, Kopar in 1262, Dubrovnik in 1317, Koprivnica in 1345, Zagreb in 1357, Split in 1577, Hvar in 1608, Beograd in 1402 etc. The first city pharmacies are mentioned at Radelj (Marenburg) in 1251, Trogir in 1271, Zadar in 1289, Kotor in 1326, Rab in 1334, Zagreb in 1355 etc. The scientific study of medicine evolved particularly in the north-western parts of Yugoslavia, and later on in the northern and central regions. This happened under the influence of rational philosophy which at that time counted a great number of followers among the Yugoslavs, so that it aroused a greater interest not only for the study of biology, but for the the creation of medical writings in the language spoken by the people. After this period the Yugoslav medicine developed in the same direction as in the other European countries.